КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Гуманітарний інститут

О.Ю. Грипас

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Практикум

Київський університет імені Бориса Грінченка
Гуманітарний інститут

О.Ю. ГРИПАС

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ. ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

Київ – 2012

УДК 81'367.335(075)
ББК 81.2Укр-22-923
Г85

Рекомендовано до друку Вченою радою
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка
(*Протокол № 10 від 23.10.2010 р.*)

Автор:
Грипас О.Ю., доцент кафедри української мови та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук

Рецензенти:
Мойсієнко А.К., завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, професор;
Козачук Г.О., професор кафедри української мови НПУ імені М.П. Драгоманова, кандидат філологічних наук, професор

Грипас О.Ю.

Г85 Синтаксис складного речення. Практикум : навч. посіб. / О.Ю. Грипас. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 116 с.

Розділи посібника містять матеріал, передбачений навчальним планом за програмою підготовки бакалаврів філологічних факультетів при вивченні курсу сучасної української літературної мови. До кожної теми подано теоретичні відомості та практичні завдання, список рекомендованої літератури, перелік запитань для перевірки та систематизації набутих знань. Практична частина спрямована на вироблення навичок і вмінь синтаксичного розбору складного речення.

Для студентів та магістрантів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 81'367.335(075)
ББК 81.2Укр-22-923

© О.Ю. Грипас, 2012
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012

ВСТУП

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Термін «синтаксис» в українському мовознавстві має два значення і тлумачиться як: 1) граматична будова речень і словосполучень, а також правила їхнього творення і функціонування; 2) розділ граматики. У першому значенні йдеться про правильну побудову висловлювань, систему типів речень, якими користуються мовці, тобто про мовленнєву норму. Друге визначення розглядає синтаксис як об'єкт наукового дослідження — ієрархічно організовану підсистему мовної системи загалом, абстраговано від мовлення. Ці два аспекти вивчення мови перебувають у постійному взаємозв'язку: синтаксична система — об'єднує мовні одиниці, необхідні для побудови висловлювань, а в мовленні всі можливі синтаксичні одиниці унормовуються та стають надбанням системи.

Обсяг об'єктів дослідження синтаксису постійно зростає, але насамперед виокремлюють кілька головних, визнаних більшістю мовознавців: синтаксис слова, синтаксис словосполучення, синтаксис простого речення, синтаксис складного речення. Розрізняють також різні аспекти дослідження: формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне семантичний (логіко-універсальний), комунікативний, прагматичний. У посібнику складне речення розглядається з погляду формально-граматичного, тобто на рівні структури речення, що складається з предикативних одиниць, членів речення (головних та другорядних) і характеризується синтаксичними зв'язками між його компонентами.

Загалом у науковій літературі синтаксис почленовано на три взаємопов'язані розділи: 1) синтаксис частин мови (прислівних зв'язків, словосполучень); 2) синтаксис речення; 3) актуальний синтаксис, або синтаксис тексту. Синтаксис речення серед складових цієї системи посідає центральне місце, адже вивчає одиницю, в якій реалізуються основні функції мови.

На складне речення як предмет дослідження мовознавці звернули увагу не так давно. Протягом тривалого часу його вважали поєднанням кількох простих речень. Коли ж було доведено, що складне речення становить «єдину синтаксичну побудову», цілісну комунікативну одиницю вищого рівня, воно набуло нового значення і усвідомлюється тепер як окремий об'єкт синтаксису.

Для складного речення характерні такі ознаки:

1) його утворюють кілька предикативних одиниць;

2) воно має поліпредикативну структуру;

3) наявність синтаксичних зв'язків між предикативними частинами та сполучних засобів для їх вираження;

4) граматичне значення залежить від синтаксичних відношень між предикативними частинами;

5) будується за узагальненими зразками (структурними схемами, моделями);

6) змістова оформленість.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1.1. Складне речення як одиниця синтаксису

1.1.1. Складне речення у порівнянні з простим

Система складного речення представлена різними типами конструкцій, які, з одного боку, мають деякі спільні ознаки з простим реченням, як-от: інтонаційна завершеність, наявність предикативного центру (підмета і присудка), змістова єдність, а з іншого — власні граматичні характеристики. У порівнянні з простим складне речення — одиниця вищого рівня, оскільки є результатом поєднання кількох предикативних частин в одне смислове ціле і виражає якісно нову думку на основі простіших думок і суджень.

Основним показником розмежування речень на прості й складні є кількісне значення предикативних центрів у їхньому складі. Просте речення як *монопредикативна одиниця* містить не більше одного підметово-присудкового центру, складне ж — *поліпредикативна одиниця* — охоплює дві і більше підметово-присудкові групи, пов'язані між собою певними відношеннями. Наприклад, у складному реченні *Над притихлою рікою **сяє місяць** і **горять Стожари*** (М. Стельмах) наявні два предикативні центри, а просте речення *Обабіч дороги **переливались** прогнутим сяйвом два невеликі **озерця*** (М. Стельмах) містить один.

Значення простого і складного речень формують різні чинники. Якщо семантику простого речення створює переважно лексичний зміст його вербального наповнення, то у складному реченні визначальним є відношення між предикативними одиницями, поєднуваними в одне складне ціле. За участі сполучного засобу семантика двох простих речень у сукупності стає дещо іншою. Наприклад, два простих речення:

1) *Простели до сонця вишивку-маніжку;*

2) *По тій доріжці з лебедями-снами плавали до щастя білими човнами;* за наявності сполучника ***щоб*** загалом набувають значення

мети в утвореній конструкції: *Простели до сонця вишивку-маніжку, **щоб** по тій доріжці з лебедями-снами плавали до щастя білими човнами* (В. Симоненко).

Наведемо ще один приклад. Якщо в реченні *Занадився кухоль по воду ходити, поки йому вухо не відламали* (Нар. тв.) предикативні одиниці сприймати окремо, йтиметься про дві ситуації із одним спільним компонентом (*кухоль*), що має різні функції: суб'єкт — у першому реченні (*Занадився кухоль по воду ходити*), об'єкт — у другому (*Кухлю вухо відламали*). Сполучне ж слово ***поки*** із заперечною часткою ***не***, пов'язуючи дві предикативні частини, передає значення межі дії в головному реченні, яка припинилася після здійснення іншої, вираженої у підрядній частині. Отже, значення складнопідрядного темпорального речення ґрунтується на змісті двох предикативних одиниць та значенні сполучного засобу.

Формування складного речення з предикативних частин відбувається за зразками різних структурних схем відповідно до змісту повідомлення, засобу поєднання частин, комунікативної настанови. Особливість складного речення, викликана його поліпредикативністю та наявністю сполучних засобів, спонукає до багатоаспектності у вивченні типів цієї синтаксичної одиниці. Зокрема, у формально-синтаксичній структурі складного речення враховуються такі ознаки, як:

1) кількість складових предикативних одиниць;
2) характеристики кожної предикативної одиниці;
3) закономірності взаємопоєднання предикативних одиниць;
4) тип синтаксичного зв'язку та засоби його вираження.

1.1.2. Специфіка предикативних одиниць складного речення

Складне речення як одиницю вищого порядку утворюють кілька простих, з якими в багатьох випадках відбувається певна трансформація, викликана особливостями організації даної синтаксичної конструкції. Лексичний склад, порядок слів у предикативних одиницях складного речення відрізняється від будови і змісту простих речень як своєрідних аналогів предикативних частин. Це пояснюється тим, що складне речення є структурно-семантичною єдністю, і

як наслідок — між предикативними частинами встановлюється кореляційний зв'язок, при якому можлива заміна іменника попередньої частини на займенник у наступній, пропуск спільного члена речення, заміщення слова чи словосполучення прислівником або утворення специфічних, обов'язкових для кожної частини структурних схем.

Наприклад, у складному реченні з підрядним обставинним місця прислівник ***де*** заміщує слово чи словосполучення з функцією обставини місця:

*Тут залишились самі стіни з сумними отворами. **На місці отворів** були колись вікна й двері. — Тут залишились самі стіни з сумними отворами, **де** були колись вікна й двері* (Б. Антоненко-Давидович).

Речення *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя* (М. Стельмах) має пропуск спільного присудка, а речення *Іноді навіть твоя власна **думка** звучить значно переконливіше і для тебе, і для читача, якщо **її** взяти в лапки і підписати внизу який-небудь псевдонім* (С. Тельнюк) — заміну іменника попередньої частини на займенник у наступній.

Аналіз різних типів складних речень виявляє, що до їхньої структури можуть входити будь-які аналоги простих речень (двоскладні, односкладні, повні, неповні, поширені, непоширені, прості ускладнені тощо) у трансформованому чи нетрансформованому вигляді, що значною мірою зумовлено жанром, стилем мовлення.

Наприклад, складне речення *Йому дали наприкінці війни медаль «За перемогу над Німеччиною», але він соромився про неї згадувати навіть у анкетах* (Б. Антоненко-Давидович) утворено з двох простих: *Йому дали наприкінці війни медаль «За перемогу над Німеччиною»* — односкладне, неозначено-особове, поширене; *Він соромився про неї згадувати навіть у анкетах* — двоскладне, повне, поширене. Трансформацій у структурі простих речень не відбулося, проте завдяки протиставному сполучнику ***але*** утворено цілісну змістову єдність, що протиставляє дві ситуації.

Речення *Хлопці боялися поворухнутися, щоб не злякати* (О. Гончар) утворено з двох простих: *Хлопці боялися поворухнутися* і *Хлопці не хотіли злякати*. У підрядній частині відбулася трансформація — вилучено підмет і компонент складеного дієслівного присудка, вжито сполучник причини ***щоб***. Внаслідок цього з двоскладного речення утворено підрядне односкладне інфінітивне.

Найбільшої трансформації набувають предикативні частини складних речень у жанрі усної народної творчості, напр.: *Дружба дружбою, а служба службою* (Нар. тв.). Обидві предикативні частини побудовані за специфічною еліптичною структурною схемою $S_1 S_5$ (субстантиви в називному й орудному відмінках), обов'язковою для кожної з них; засіб поєднання — протиставний сполучник *а* і тотожність відмінкових форм; обидва речення двоскладні, неповні, непоширені.

Приказка *Ні богу свічка, ні чорту кочерга* (Нар. тв.) має специфічну, обов'язкову для кожної з частин структурну схему $S_3 S_4$ (субстантиви в давальному і знахідному відмінках) з повторюваною заперечною часткою (вона ж і сполучник) ***ні***. Обидва речення є простими двоскладними, неповними, поширеними. Обов'язковість певної структурної схеми у зазначених конструкціях уможливлює пропуск присудка: *Дружба повинна бути (є) дружбою, а служба повинна бути (є) службою*, чи відсутність підмета: *Це — ні богу свічка, це — ні чорту кочерга.*

Рекомендована література: [1, 157—160; 4, 87—89; 5, 142—155; 6, 5—19; 7, 303—305; 8, 206—231; 30, 553—555]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть ознаки, за якими розрізняють складне і просте речення, та спільні ознаки для обох типів речень.

2. Чому предикативні частини складного речення не можна беззастережно назвати простими реченнями? Чи аналогічні простим реченням предикативні частини складного речення? Обґрунтуйте відповідь.

3. Поясніть специфіку формування загального значення простого речення та складного. Яку роль при цьому відіграють сполучні засоби?

4. Назвіть усі типи простого речення.

5. Які є типи ускладнень у простому ускладненому реченні?

6. Порівняйте семантико-синтаксичні відношення між компонентами, поєднаними сполучниками, в структурі складного речення та в структурі простого ускладненого. Назвіть ці компоненти в обох типах речень.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 1. Знайдіть у текстах художнього й наукового стилів мовлення речення з одним та з кількома предикативними центрами. З'ясуйте, чи відрізняються речення за типом та будовою в текстах різних стилів.

I. Рано починається таврійська весна!

Починають її жайворонки. Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих буранів, але є догадки, що степу вони не покидають, бо як тільки пригріє перше сонце — хай це буде навіть серед зими! — так вони вже й задзвеніли скрізь поза селом, співаючи свою пісню і землі, і небу, і сонцеві, й людям.

Перші найніжніші співці весни, сьогодні вони вже передзвонюються над Чаплинкою. Слухають їх вартові по чаплинських заставах, слухають дядьки, що димлять цигарками біля кузні та поглядають у степ: от-от земля покличе сівачів у поле.

День як вимитий: із сонцем, та вітерцем, та з першими жайворонками. Земля розмерзається, і талий винний дух полів, розбавлений солонуватою вільгістю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі (*О. Гончар*).

II. Одним із складних питань науки є співвідношення між поняттям як елементом мислення і словом як елементом мови. Дуже поширеною є думка, що поняття може виникнути лише на базі слова, що слово є засобом утворення поняття. Однак причина виникнення поняття перебуває не в мові, а у відображенні свідомістю людини навколишньої дійсності. Практична діяльність первісних людей зумовила виникнення наочно-образного мислення і вироблення в їх свідомості інваріантних узагальнень образів предметів і явищ об'єктивної дійсності. Ще коли наші далекі предки не вміли говорити, вони безперечно володіли певними знаннями про предмети, які їх оточували, і вміли їх розпізнавати.

Причиною утворення поняття була практична діяльність людей, а причиною виникнення слів була потреба в засобі спілкування в процесі повторюваної, життєво необхідної виробничої діяльності. Слово було знаком, за допомогою якого люди позначали певне явище своєї свідомості (*С. Семчинський*).

Завдання 2. Подані речення з твору Б. Антоненка-Давидовича згрупуйте відповідно до кількості предикативних частин, наявних у їхній структурі — з однією, двома, трьома і більше.

1. Лікар Постоловський завагався, — чи взятись за новий номер «Советской медицины», чи далі читати чеховську «Драму на полюванні», від якої відірвав його ввечері раптовий виклик. 2. Звісно, треба бути в курсі всіх медичних новин, і через те відкладати надалі «Советскую медицину» не варто було б, але треба ж кінець кінцем обізнатися з Чеховим. 3. Давно колись, ще в середній школі в Переяславі, він любив літературу, надто поезію, і знав багато віршів напам'ять із сучасних українських поетів, а ставши студентом Московського медичного інституту, захопився Маяковським. 4. Важкі брили слів валились на нього, обтяжуючи думку й не доходячи до почуття, і він ніяк не міг збагнути причини такої великої популярності поета. 5. Проте з прозою, надто класичною, він був обізнаний не набагато більше за невеликі обсяги шкільної програми. 6. Отже, поки ще не готовий сніданок, можна було б і почитати трохи. 7. Бували моменти, коли Олександрові Івановичу здавалося, що люди, в руках яких опинилась його доля, починають навіть вагатися — чи варто ще морочитись з цим явним, хоч і затаєним ворогом. 8. Коли Олександр Іванович прибув сюди з Намангана хмарного осіннього вечора, йому здалося, що війна скінчилась не рік тому, а тільки ось-ось тут одгриміли останні вибухи бомб і, певно, десь неподалеку ще куряться згарища. 9. Цілий день сьогодні Олександр Іванович був серед людей, і зараз йому хотілося лишитися трохи на самоті, зібратися з розпорошеними за всяким клопотом думками, і він пройшовся лікарняним двором. 10. У районі вже було вичерпано лікарів-чоловіків призовного віку, і на настирливі вимоги старої лікарки, що стала головним лікарем військового шпиталю, райвіськкомат міг послати тільки Олександра Івановича, який так несподівано нагодився. 11. І навіть тепер, задумливо йдучи двором від амбулаторії, Олександр Іванович — в котрий раз — замилувано глянув на цю красу на місці недавньої пустки. 12. Власне, не було нічого дивного в тому, що на світанку наступного дня, коли Олександр Іванович учистив кілометрів з тридцять, його на роздоріжжі серед лісу затримав польовий патруль.

Завдання 3. Запишіть текст, перетворивши предикативні частини складних речень у сукупність простих речень. З'ясуйте, чим відрізняється оригінал від трансформованого тексту і чи можна після таких перетворень передати семантику складних речень без втрат.

I. На берег моря прийшла й чарівниця Кірка. За нею йшли її служниці; вони несли до корабля багато смачної їжі і міхи з вином. Коли мої супутники полягали спати, чарівниця Кірка розповіла мені, які небезпеки чекають мене в дорозі, і навчила, як їх уникнути.

Тільки-но розгорілась вранішня зоря на небі, збудив я своїх товаришів. Спустили ми корабель на море, гребці дружно налягли на весла, і швидко понісся корабель у відкрите море. Попутний вітер напнув паруси корабля, і ми спокійно пливли все далі, але ось почув я вдалині страшенний шум і побачив дим. Я знав, що це Харібда. Ми побачили, як поглинала Харібда морську воду: хвилі клекотали біля її пащі, а в її глибокому череві, неначе в казані, кипіла морська твань і земля. Коли ж вивергала вона воду, то навколо кипіла й вирувала вода із страшним гуркотом, а солоні бризки злітали аж до самої вершини скелі.

З великими труднощами проминули ми Харібду і попливли до острова бога Геліоса — Трінакрії (*Грец. легенда*).

II. З цієї хвилини все те, що він бачив навколо себе, чув і відчував, повнилося для нього новим змістом: йому ніби вставили інші очі, і він бачив ними тепер те, чого раніше не помічав, йому ніби підмінили душу, і він тепер відчував те, про що раніше й не догадувався. Він косив повагом, раз за разом махаючи косою і майже не відчуваючи її в руках, така вона була легка. Тепер і тіло його зробилося легке, освіжене, зібране, як у птаха, що йде на великий переліт. Раніше з кожним рухом коси, переставляючи босі ноги по вже скошеній густій, зрізаній, як бритвою, щіточці трав'яного прикоріння, Тимко відчував холодну і липку в'язь лугової землі, і почуття це було неприємним і навіть бридливим, тепер же земля під ногами була тепла, ласкава, як дихання парує ючої ріки (*Г. Тютюнник*).

Завдання 4. Зміст складного речення передайте за допомогою простих речень. З'ясуйте, чим відрізняється предикативна частина складного речення від свого аналогу — простого речення: заміна іменника на займенник, заміна іменного слова чи словосполучення на прислівник, зміна порядку слів, зміна послідовності предикативних одиниць, наявність сполучників, пропуск головного чи другорядного члена речення тощо.

1. Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос (*М. Коцюбинський*). 2. З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима (*М. Хвильовий*). 3. Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору й пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Де кров текла козацька, трава зеленіє (*Т. Шевченко*). 5. Моя ти земле, що течеш медами! Царівно з казки, що маниш красою! (*П. Карманський*). 6. Лікареві Постоловському, коли він оглянувся довкола, стало навіть моторошно (*Б. Антоненко-Давидович*). 7. Багато часу, зусиль і праці коштувало йому, щоб упоратись з ремонтом амбулаторії і квартири (*Б. Антоненко-Давидович*). 8. Військо заснуло мертвецьким сном, бо кілька тижнів не спало, перебуваючи в безнастанному русі (*В. Бобинський*). 9. Видобувши з кишень кожухів жмені збіжжя, вони сипонули його на долівку, на стіл, на образи, на всіх, хто сидів за столом (*В. Малик*). 10. Дуб так і держатиме своє чудове вбрання до самої весни, коли замінить його свіжим, молодим зеленим вбранням (*О. Копиленко*). 11. Та якщо ви хочете всупереч усьому їхати самі, то і я з вами! (*В. Малик*). 12. Аби мед, а мухи налізуть (*Нар. тв.*).

Завдання 5. Прочитайте текст і напишіть розповідь про Миколу Гоголя, використовуючи прості речення для побудови складних.

Гоголь — великий чародій слова. Землякові легко уявити його веселим і бистрооким хлопчиком. Земля України вигодувала, виховала Гоголя не лише фізично. Він пристрасно вбирав у себе усі багатства народного духу. В ранні літа дбайливо збирав народні українські пісні й перекази. До нас дійшли уривки драми з української історії та інші його записки. Гоголь не раз кидав свій проникливий погляд в глибини вітчизняної історії. Він мріяв написати велику працю з історії України.

Завдання 6. Визначте, де можливо, за яким типом простого речення побудована кожна предикативна частина.

Зразок аналізу

Не жди сподіваної волі: вона заснула (Т. Шевченко).

Це речення — складне, має дві предикативні частини. Перша — *Не жди сподіваної волі* — побудована за типом простого речення, односкладного, означено-особового, поширеного, повного, неускладненого.

Не жди — головний член речення, простий дієслівний присудок; *волі* — прямий додаток; *сподіваної* — узгоджене означення.

Друга предикативна частина — *вона заснула* — побудована за типом простого двоскладного, непоширеного, повного, неускладненого речення.

Вона — простий підмет; *заснула* — простий присудок.

1. Тож мудрим словом щиро володій, щоб співучасників серця воно займало! (*Є. Плужник*). 2. Слово «нація» прийнялося у нас тривко щойно в новіші часи, хоч зустрічаємо його вже в часи гетьманщини (*М. Аркас*). 3. Мені неодмінно треба знайти заповітне слово, бо я щось таке надумав (*Л. Письменна*). 4. Насправді і мова, і мовлення — явища соціальні, бо основна функція мови — бути засобом спілкування (*С. Губерначук*). 5. В мене такі книжки, що будеш дякувати усе життя! (*О. Копиленко*). 6. Повів коня кувати, як кузня згоріла (*Нар. тв.*). 7. Любо-мило усе так, куди не глянеш оком (*Д. Мороз*). 8. А серед них могло бути чимало тих, кого спеціально залишено у підпіллі... (*В. Козаченко*). 9. Може, й твоя з тих багатющих душ, що вміють всесвіт слухати з кімнати (*Є. Плужник*). 10. Може, це тому, що багато часу й сил віддаєш роботі? (*О. Копиленко*). 11. Та виявилося, що нові знайомці були веселі хлопці (*О. Слісаренко*).

Завдання 7. Визначте тип речення (просте ускладнене чи складне) та з'ясуйте, в якому з них предикативна частина ускладнена однорідними головними членами речення.

1. Не раз викликали на допити, докладно розпитували, зв'язались з Москвою, де вчився Олександр Іванович (*Б. Антоненко-Давидович*). 2. Ягнич рушив туди, неквапливо наблизився до вітрини (*В. Малик*). 3. Досі здавалося Євпраксії, що все її дотеперішнє дванадцятилітнє життя — то добрі колеса, переїзди з Чернігова до Переяслава та до Києва... (*П. Загребельний*). 4. Особистий настрій чле-

нів комісії теж був найрізноманітніший, бо всі вони були людьми і мали свої слабкості (*Г. Тютюнник*). 5. Робота вперто посувалася далі, і ось, нарешті, причепурено двір, посаджено садок, скопано город (*Б. Антоненко-Давидович*). 6. Сидить дід на стільці, обуває постільці, а баба мордується, що в чоботи не взується (*Нар. тв.*). 7. Отак знепримітнився, зменшився ростом, на мумію єгипетську звівся чоловік (*О. Гончар*). 8. Вони виконали роль Бога й утворили не планету чи Сонячну систему, а велетенський всесвіт з неймовірною кількістю не лише зірок і планет, а цілих галактик (*З* журн.). 9. На Євпраксію нападав темний шал, вона билася в княжому повозі, шматувала на собі коштовний одяг, кричала на Журину, замірялася на неї маленькими кулачками, тоді заходилася в безсилих риданнях (*П. Загребельний*). 10. Я б з дорогою душею забрав їх з собою, але не смів про це нікому сказати... (*О. Слісаренко*). 11. Обрані людьми шляхи захисту передбачали найчастіше перебування вночі в недоступних для хижих тварин місцях, або ж чергування частини племені упродовж темної частини доби (*З* преси). 12. Забралось ото на вишню, крізь гілки позиркує звідти на тебе, білолобе, інше он вулицею покривуляло верхи на велосипеді (*В. Малик*). 13. Побачивши, що болгари рушили назад, незнайомець припав до землі, перечекав, поки затих шум кроків, а потім звівся на ноги (*В. Малик*). 14. Пустка, руїна, самотність... (*Б. Антоненко-Давидович*). 15. Заливалися в небі радісні жайворонки, кричали у вечірніх травах деркачі, кумкали в теплій воді жаби, рипіли колеса, тривожно іржали коні, верблюди одчайно ревли, віддаляючись від звичних сухих степів (*П. Загребельний*).

Завдання 8. Визначте, які з поданих речень є складними, а які простими ускладненими. Назвіть тип ускладнення: однорідні члени речення, відокремлені члени речення, звертання чи вставні та вставлені конструкції.

1. І все це сиділо в моїй голові, і грало в ній, і сонцем осяювало її зсередини (*С. Тельнюк*). 2. На порозі сидів старий, тримаючи рибальську сітку, усіяну тугими поплавками з кори (*В. Малик*). 3. Люди розмовляють не для того, щоб демонструвати своє вміння говорити, а щоб передати комусь якусь інформацію (*М. Кочерган*). 4. Він сам, закасавши рукави, заповзято довбав кетменем засохлий глинястий грунт, копаючи ямки на дерева й поглиблюючи засипаний, ледве помітний арик, що ніс колись воду з вулиці в двір (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. Мовознавство пов'язане як із суспільними,

так і з природничими науками (*М. Кочерган*). 6. Він одхилив важкого килима, що заміняв двері, і зник за ним (*В. Малик*). 7. Ця кімната в їхній невеликій квартирі правила йому за кабінет і водночас за спальню матері (*Б. Антоненко-Давидович*). 8. Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними. 9. Були часи, коли в пісні нашій кохалася навіть Москва. 10. Українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріархові, і воно швидко розійшлося по всьому царству (*За* І. Огієнком). 11. Старий перебирав її вузлуватими зморшкуватими пальцями, знаходив дірки і вправно заплітав суканими конопляними нитками (*В. Малик*). 12. З часом вплив мови на мислення зростав, і мова стала основним знаряддям мислення (*М. Кочерган*). 13. Столітні велетні-дуби, бувало, в бурю і негоду шумлять, дивуючи природу, і ждуть з піснями боротьби (*Леся Українка*). 14. Через кілька хвилин до кімнати зайшов підстаркуватий, з жовтим брезклим обличчям спагія і сонно глянув маленькими очицями на чужинця (*В. Малик*).

1.2. Синтаксичний зв'язок у системі складного речення

1.2.1. Типи синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складного речення

Синтаксичний зв'язок у складному реченні — одне з фундаментальних понять, яке розкриває природу формально-граматичних та семантичних відношень між предикативними одиницями. В українському мовознавстві традиційно вирізняють три типи синтаксичного зв'язку між частинами складного речення: сурядний, підрядний, недиференційований. Ці три типи виокремлюють на принципово різних засадах: спочатку поділяють на дві групи за формальними показниками, тобто за навністю чи відсутністю сполучного засобу, а сполучниковий зв'язок надалі розрізняють за семантикою встановлюваних відношень між предикативними частинами. Сурядний та підрядний зв'язки кваліфікують як сполучникові, недиференційований — безсполучниковий. Протиставлення сурядності й підрядності в складному реченні є визначальним.

Сурядність — це синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами в структурі простого або складного речень.

У структурі складносурядного речення ці компоненти (предикативні частини) певною мірою лише умовно незалежні. Так, наприклад, у значній частині речень перша частина будується вільно, а друга — за своїм лексичним складом, формами дієслів-присудків чи головних членів і побудовою зумовлена першою: *Вчення — світ, а невчення — тьма* (Нар. тв.); *Цямрини пахли по-різному, і зелений мох на цямринах теж пахнув по-різному* (Є. Гуцало).

Складносурядні речення можуть складатися з двох чи більше предикативних частин. Відповідно виокремлюють двочленні та багаточленні складносурядні речення: [*Нічні хмари розступилися*], *і* [*над селом ніжно ясніло блакиттю високе небо*] (В. Козаченко) та [*Козак був ставний, плечистий*], *і* [*від усієї постаті його била мужня сила*], *але,* [*незважаючи на атлетичну будову, він не був позбавлений грації і плавкості рухів*] (М. Старицький).

Сурядний зв'язок у складному реченні подібний до зв'язку в словосполученні простого речення і, відповідно, спільними є засоби та тип синтаксичного зв'язку:

— **єднальний**: *Жовтий лист покружляв* ***і*** *зів'яло опав на плече* (Б. Олійник) та *Ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосюра);

— **єднально-перелічувальний**: *Вона підняла вії,* ***і*** *засліпила,* ***і*** *припалила хлопця своєю темною голубінню...* (М. Стельмах) та ***І*** *всі регочуться, сміються,* ***і*** *всі танцюють* (Т. Шевченко);

— **зіставний**: *Розцвітає людина в щасті,* ***а*** *не в журбі* (О. Довженко) та *Лечу, лечу,* ***а*** *вітер віє* (Т. Шевченко);

— **розділовий**: *Хлопці вчились* ***або*** *в клуні,* ***або*** *в садку чи деінде* (М. Коцюбинський) та *Тут найчастіше качок витоптують мисливці,* ***або*** *їх виганяють мисливські собаки* (В. Короленко);

— **градаційний**: *Вони відмовляють тій самій інтелігенції* ***не лише*** *в толерантності до компромісу,* ***але й*** *у моральності* (Л. Масенко) та *Потрібна* ***не лише*** *участь українських спортсменів в Олімпіаді в Турині,* ***але й*** *хочеться побачити багатьох із них серед переможців* (*З* преси).

Підрядність — це граматичний зв'язок, який вказує на граматичне підпорядкування одного компонента іншому в реченні чи словосполученні.

У складнопідрядному реченні між головною та підрядною частинами можуть встановлюватися різноманітні семантико-синтаксичні відношення: означальні, з'ясувальні, обставинні, супровідні тощо, наприклад:

— означальні: *Отже, в тому ідеальному випадку,* ***коли вся ця теплова енергія цілковито перетвориться на кінетичну енергію теплового повітря****, ми зможемо обчислити необхідну нам швидкість цього руху* (*З* преси);

— з'ясувальні: *Всі знали,* ***якого гостя жде стара мати*** (В. Малик);

— обставинні умови: *Так буде, напевне, і з моїми щоденниками,* ***якщо вони не загубляться чи не втраплять на склад макулатури*** (С. Тельнюк);

— супровідні: *Після цих висловлювань зовсім просто було повідомити про своє завдання,* ***що я одразу ж і зробив*** (П. Бейлін).

Недиференційований синтаксичний зв'язок властивий більшості різновидів безсполучникового складного речення, оскільки в їхній організації відсутні форми розрізнення сурядності та підрядності.

Предикативні частини безсполучникових речень обєднуються в одне змістове й синтаксичне ціле за допомогою інтонації та інших засобів зв'язку: *Співає дідусь внуку і сину, співає дідусь про стару годину* (Л. Костенко); *Стрибнув у воду — у воді не тоне* (В. Симоненко); *Глянув я на море: засиніли чари* (В. Сосюра); *Старий Юхим і малий Володько не йдуть цього ранку до церкви, їм це зайво* (У. Самчук).

1.2.2. Кореляційний зв'язок між предикативними частинами складного речення

У системі складного речення враховується також кореляційний характер зв'язку між предикативними одиницями, який має формальні показники — сполучники, сполучні слова, або ж здійснюється семантично за лексичним значенням слів чи поєднанням обох варіантів.

При кореляційному зв'язку семантичне наповнення однієї предикативної частини зумовлюється змістом іншої, а тому можливі: а) обов'язковий двобічний зв'язок із взаємно передбачуваними першою та другою частинами складного речення; б) одно-

бічний зв'язок, при якому лише одна частина вказує на обов'язкову наявність іншої.

Для обов'язкового *двобічного* типу зв'язку з формальними показниками у складному реченні характерна наявність:

– парних сполучників (***якщо... то, як... то, коли б... то, не тільки... а й, не те що... а, хоча... проте, не... а*** тощо):

Якщо *моє не в лад,* ***то*** *я з своїм назад* (Нар. тв.); ***Коли б*** *сота частина вашого лицарства поділяла твої думи,* ***то*** *ми поєдналися б по-братерському* (М. Старицький);

– співвідносних слів у головному реченні та сполучних, що містяться в підрядній частині. Співвідносними словами є вказівні й означальні займенники (*той, такий, кожний, всякий* тощо) та займенникові прислівники (*там, туди, тоді, так*). Співвідносні слова та сполучні утворюють корелятивні пари: ***той – хто, той – який, такий – який, такий – що, туди – куди, тут – де, так – що*** тощо, наприклад:

День ***такий, що*** *жалітися грішно на невдачі, нестачі, біду* (А. Чубинський); *Платончик належав до* ***того*** *покоління,* ***яке*** *гинуло у війну біля рідних осель* (П. Гуріненко); *Сюди сходилися* ***всі, хто*** *хотів прогулятися чи почути останні новини* (П. Панч); ***Отут, де*** *стрічалися ми, огляньсь, спинися на мить* (Г. Чубач); *І знову люди* ***так*** *починають од сміху,* ***що*** *мельнику доводиться крикнути на них* (М. Стельмах).

Обов'язковий двобічний тип зв'язку присутній у складнопідрядних з'ясувальних реченнях, для яких характерна наявність формального показника (сполучник, сполучне слово) підрядної частини та опорного слова у головній частині. Опорне слово характеризує ментальний світ людини, буття, виявлення і своєю семантикою вимагає підрядної частини, в якій компенсується його інформаційна неповнота, напр.: ***Відомо, якою*** *ціною давалися людству пошуки нових світів* (О. Гончар); *Тільки мені наче* ***сниться, що*** *хитає мене хтось у колисці і співає надо мною тихесенько* (Марко Вовчок); *Мені спочатку навіть* ***здалося, що*** *кружляю на одному місці* (Є. Гуцало).

Однобічний тип зв'язку з формальними показниками характерний:

– для конструкцій з означальними присубстантивними підрядними реченнями та для складнопідрядних обставинних конструкцій, наприклад:

Андрій підвівся з пенька, ***на якому*** *відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна* (Г. Тютюнник); *Руки і ноги тремтіли у неї від слабості,* ***проте*** *вона уперто намагалася злізти з ліжка* (С. Васильченко); ***Щоб*** *уникнути суперечки, Лихошерстний вирішив діяти дипломатично* (І. Цюпа);

– для більшої частини типів складносурядних речень, наприклад:

На цій галявині завжди красується сон-цвіт ***чи*** *горять золотом голівки кульбабок* (О. Копиленко). *Зеленіють жита,* ***і*** *любов одцвіта,* ***і*** *волошки у полі синіють* (В. Сосюра).

У реченнях з недиференційованим типом зв'язку предикативні частини пов'язані лише семантично за лексичним змістом вербальної структури та інтонаційно, без формальних показників зв'язку, напр.: *Трави вже готові, треба поспішати косити сіно* (О. Копиленко); *Крикнули вниз – глухо обізвалася криниця, наче простогнала* (Є. Гуцало); *Не сон-трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає і сльозами поливає...* (Т. Шевченко).

Рекомендована література: [1, 160–164; 5, 142–155; 6, 416–424; 8, 16–26; 30, 553–555]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть типи синтаксичного зв'язку в межах словосполучення, простого речення та складного речення.

2. Дайте характеристику трьом типам синтаксичного зв'язку: сурядному, підрядному та недиференційованому.

3. З'ясуйте специфіку сурядного зв'язку.

4. В чому відмінність між обов'язковим двобічним та однобічним зв'язками. Для яких речень характерний однобічний, двобічний зв'язок.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 9. Визначте, яким типом зв'язку — сурядним чи підрядним пов'язані предикативні частини речень.

1. Одвів нас старий у комору на добраніч, та й полягали ми спати (*Марко Вовчок*). 2. Це теоретичний фундамент усіх інших мовознавчих дисциплін, оскільки ознайомлює з основами теорії мови, розвиває вміння осмислено підходити до мовних явищ і дає лінгвістичні поняття, необхідні для вивчення будь-якої лінгвістичної дисципліни (*М. Кочерган*). 3. Гадають, що стільки ж було і слів у мові трипільців (*С. Губерначук*). 4. Хоча хурделиця стихла, дорога була важка (*В. Малик*). 5. Брязнула защіпка, і вибігла Коханівна Марта (*Марко Вовчок*). 6. Спробуємо на основі шкільної фізики обчислити можливу швидкість вітру в тому разі, якщо вся енергія конденсованої пари перетвориться на кінетичну енергію поступального руху повітря (*З преси*). 7. І він був такий ніжний, що хотілося його поцілувати (*С. Тельнюк*). 8. Мати й дочка коло стола, то коло печі звиваються, а ми поглядаємо одно на одного та хочем розмову почати (*Марко Вовчок*). 9. Тож, з'ясуймо, чого досягли, що вміли, у що вірили, що знали трипільці і як вони могли усе те називати (*С. Губерначук*). 10. Тут я став казати, як воно пишеться по-французьки (*С. Тельнюк*). 11. Чи то волошковий вінок цвіте навкруг, не одцвітає, чи тракторів легкий димок у далеч вітер заплітає (*М. Нагнибіда*).

Завдання 10. Визначте, що в реченнях пов'язують сурядні сполучники: а) головні або другорядні члени простого речення; б) предикативні частини складного речення. Як відрізнити однорідні члени речення від предикативних частин, пов'язаних сурядним зв'язком у структурі складного речення? Поясніть відсутність коми в деяких складносурядних реченнях.

1. Люблю зажуру пісень твоїх, і невмируший оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх (*С. Плачинда*). 2. На свято Купала, в день літнього сонцестояння, велику силу мають вогонь і вода, а ще більшу — дерева, зілля і трави (*Г. Золотнюк*). 3. Увечері сплетене галузя мерехтливим неводом затягало безкраї сині плеса і в проріхах тріпотіли великі зеленкуваті зорі (*М. Стельмах*). 4. Він ніколи не заходив у села, і бачено його тільки на великих шляхах (*В. Підмогильний*). 5. Не питайте в жінок про літа, а погляньте їм в очі весною... (*В. Мелещенко*). 6. Людина він не дурна, але безмежно набридлива (*Л. Панасенко*). 7. Вона намагається заколисати і приспати

мене, приглушити тривогу, а разом з нею і готовність приймати миттєві рішення (*І. Росоховатський*). 8. Це вже були не речі, а свідки, відгомін минулих днів, спомини... (*І. Росоховатський*). 9. Цвіт квітневий навкруг проліта і сріблиться югою рясною (*В. Мелещенко*). 10. Тільки стогін поранених і ще поодинокі вистріли (*В. Бобинський*). 11. Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом, і свіжі айстри над піском рум'яним зріють за одчиненим вікном (*М. Рильський*). 12. Хотів запитати, та прийшов лікар і почав оглядати хворих (*В. Бобинський*). 13. Зелені пагорки то підстрибують, то опускаються (*І. Росоховатський*). 14. В його очах спалахували то лукаві, то веселі, а то й жадібні вогники (*В. Савченко*). 15. Моя душа й по темнім трунку не хоче слухати порад і знову радісно і стрункo біжить під вітер і під град (*О. Ольжич*).

Завдання 11. Визначте, які з речень є складними з недиференційованим типом зв'язку, а які є простими ускладненими.

1. Було, як здвигне старий брови, стисне уста тонкі та блисконе оком своїм чорним — ми вже з паніматкою ледве дишем. 2. Була у вдови дочка Маруся, наша подружниця, — теж однолітка з нами, — і добра, і люба, не сказати яка. 3. Катря дуже матір любила, — для матері все терпіла, її слухаючи. 4. Отож людей на улиці і коло хати — ніде й голки встромити. 5. Я не чула зроду-віку мого од неї слова гіркого, не чула докору. 6. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як тая лебедя. 7. І дівчата її слухали, і дуже її любили: вона ж, було, з ними скільки раз на день і посміється, і посвариться кілька раз, і обійметься. 8. Ніколи вона так швидко рум'янцем не спалахне, не скрикне так ніколи, не кинеться, не заплаче; до впаду не затанцюється, не розсердиться до сварки; не втомлена гульбищами, горем не перемучена, ясна була собі, як тихеє літо. 9. Чайченко танцював зо всіма; брав і мене, і Марусю: яка на очі попаде дівчина, ту він і бере. 10. А весілля, а танці не стихають; в дворі усю траву зелену підківками винесли. 11. Дочку свою чи пошле куди, чи гуляти пустить, дочка в неї не спізниться, не забариться. 12. Ми собі на те весілля прибираємося, тройко нас вкупці з Марусею. 13. Ми убрались, вквітчались, біжимо, сміючися, говорячи з Катрею, жартуємо. 14. Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом. 15. А по обіді понаходило такого людей; розлігся гомін; музики заграли; танці вистроїлись (*Марко Вовчок*).

Завдання 12. 1. Виокремте речення, предикативні частини яких пов'язані лише семантично та інтонаційно, а також речення з формальними засобами зв'язку. 2. Поділіть речення на дві групи за типом формального зв'язку між предикативними частинами: а) з обов'язковим двобічним; б) з однобічним. Визначте, які типи речень (складносурядні, складнопідрядні) належать до цих груп.

1. До церкви їхати було вже пізно, і друзі зупинилися на нічліг у корчмі на базарному майдані (*В. Малик*). 2. Може, він трохи і мисливенький собі вдався, та він же на те розумний в нас (*Марко Вовчок*). 3. А я посміхнувся: коли б того дива! Я ж бачив учора: в саду на алеї ішла кароока, ішла чорноброва, — вони й повернулись від сонця до неї... (*А. Малишко*). 4. Щойно радів цій тихій пасіці, де немає ні горя, ні біди,.. і вже рвався кудись, нетерпеливився, лютував (*П. Загребельний*). 5. І минуле було прожите для того, щоб ствердити майбутнє (*М. Стельмах*). 6. На стінах приваблюють зір картини великих розмірів, що їх Чередниченко замовляє десь у художніх майстернях і добре оплачує (*О. Гончар*). 7. Літечко вже минулося — осінь ішла (*Марко Вовчок*). 8. Як слово не поможе, то й кий не дошкулить (*Нар. тв.*). 9. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє... (*Т. Шевченко*). 10. Теоретично це бажано, але потенційно навряд чи доцільно (*З преси*). 11. Я пішов по шосе, а він усе ще стояв і махав рукою (*С. Тельнюк*). 12. Арсенові подумалося, що його новий знайомий дуже скидається на Сірка (*В. Малик*). 13. Якщо подібного перенесення немає, то пара легко досягає насичення й накопичує в собі всю чималу енергію (*З преси*). 14. І вже коли рушили наступом, загинула Саня Хутірна десь у повітряних боях над Таманню (*О. Гончар*). 15. Умовк Кобзар, сумуючи, щось руки не грають (*Т. Шевченко*). 16. Між людьми йде, що була то жона вельми древня і немічна (*Марко Вовчок*). 17. Мені примарилася повінь, котру я запам'ятав ще змалечку (*Г. Тютюнник*). 18. Згодом полями пішов до Бугу: любив у вечірню пору пройтись над берегами притихлої ріки, пустити за течією легкий човен, а потім вигрібатися з бистрин і нутрів (*М. Стельмах*). 19. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (*М. Коцюбинський*). 20. Де брудно, там хочеться ще й плюнути (*Нар. тв.*).

1.3. Засоби зв'язку між предикативними частинами в складному реченні

1.3.1. Типи засобів зв'язку між частинами складного речення

Як формальні, так і семантичні засоби зв'язку предикативних одиниць у межах складного речення — різноманітні, до того ж кожен із них розкриває певні ознаки наявних між ними відношень.

Засобами для поєднання предикативних одиниць складного речення є:

— **сполучники**, напр.: *Склалося так,* ***що*** *з 1919 року Олександр Олесь перебував за кордоном,* ***а*** *дружина з сином залишалися в Києві* (Р. Радишевський) — сполучник ***що*** позначає з'ясувальні відношення між першою і другою частинами, сполучник ***а*** — зіставні відношення між другою і третьою;

— **сполучні слова**, напр.: ***Який*** *тип поезії кому більше подобається, залежить від особистого смаку* (Ю. Шевельов) — сполучне слово ***який*** на початку підрядного речення розкриває з'ясувальну семантику між предикативними одиницями;

— **інтонація**, напр.: *Грім гримить — хліб буде родить* (Нар. тв.) — в усному мовленні речення вимовляється з інтонацією наслідку, паузу між предикативними частинами на письмі позначає тире;

— **однотипність предикативних частин, однаковість видо-часових, способових форм дієслова**, напр.: ***Дивімося*** *ж на світ душею Олександри Ванжули,* ***зігріваймо*** *серця при світлі її калини,* ***добрішаймо****, подружившись із її словом* (М. Мачківський) — три предикативні одиниці є односкладними означено-особовими реченнями та мають спільний наказовий спосіб;

— **однотипність другорядних членів речення**, напр.: ***Тут*** *ллються пахощі густі,* ***там*** *в'ються верби п'яні* (Олександр Олесь);

— **пропуск предикативної частини**, напр.: ***Сій*** *овес в кожусі, жито в брилі* (Нар. тв.) — відсутність головного члена речення ***сій*** в частині *жито в брилі* виступає як засіб поєднання другої предикативної одиниці з першою;

— **слова-повтори**, напр.: *Українські козачі думи відомі всьому світові.* ***Хто*** *їх не знає,* ***хто*** *їх не чув,* ***хто*** *не співав!..* (*За* І.Огієнком);

— **спільні для предикативних одиниць слова**, напр.: *Прийде нове життя, добро нове у світ* (І. Франко) — у цьому реченні поєднані три види зв'язку: пропуск присудка (*прийде*) у другій предикативній одиниці, слова-повтори (*нове*) та спільний другорядний член — обставина місця (*у світ*);

— **синоніми**, напр.: *Ні те, ні се, ні кукуріку* (Нар. тв.) — поєднано два види зв'язку: єднальний багатомісний сполучник *ні* та синонімічні відношення (*те, се, кукуріку*);

— **антоніми**, напр.: *Люди дякують дощеві, а подорожній його лає* (Нар. тв.) — поєднано два види зв'язку: протиставний сполучник *а* та антонімічні відношення між присудками;

— **включення до складу першої частини складного речення повнозначних слів певного змісту** на зразок: *занадто, достатньо, варто*, а до другої —сполучника *щоб* (*аби*), напр.: *День був занадто гарний, аби проводити його у повсякденних клопотах*; чи словосполучень з дієсловом та заперечною часткою *не* в першій частині, зі сполучником *як* — в другій частині, що вносять значення межі, міри дії, напр.: *Не пройшло й години, як погода змінилась*;

— **заміна іменника першої частина на займенник у другій**, напр.: *Десь у субтропіках* ***земля*** *родить чудернацькі плоди золоті, а тут* ***вона*** *родить каміння* (О. Гончар);

— **фразові частки**, напр.: *Всі нивоньки дрібен дощик гаразд поливає, на зелену* ***ж*** *березоньку краплини немає* (Г. К.-Основ'яненко) — частка ***ж*** репрезентує зіставне значення між предикативними частинами.

1.3.2. Сполучники та сполучні слова

Як відомо, предикативні одиниці складного речення пов'язуються різними засобами, проте найпродуктивнішими серед них є сполучники та сполучні слова. У деяких випадках, аналізуючи полі-предикативні конструкції, важко диференціювати зазначені сполучні засоби, адже в структурі складного речення вони виконують ряд однакових функцій, а саме — *зв'язкову* та *кваліфікаційну*.

Кваліфікаційна функція сполучника чи сполучного слова — це здатність виражати семантику сформованого ними зв'язку між предикативними одиницями: сурядний або підрядний, кожний з яких відповідно поділяють на кілька основних типів.

Однак сполучні слова, на відміну від сполучників, виконують ще одну функцію в конструкціях з підрядним зв'язком — *функцію головного* чи *другорядного члена* в підрядному реченні.

> **Сполучник** — незмінне службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки між компонентами словосполучення чи речення та семантико-синтаксичні відношення між ними.

У системі складного речення сполучники функціонують в усіх типах конструкцій з **підрядним** чи **сурядним** зв'язком.

За *формальними ознаками* сполучники поділяють на:

1) прості (***і, й, та, а, бо, ні, чи***);

2) складні, що історично утворилися шляхом злиття двох слів (***якщо*** (***як+що***), ***проте*** (***про+те***), ***щоб*** (***що+б***) тощо);

3) складені, які становлять багатослівну конструкцію із самостійними і службовими словами, що втратили свої первісні частиномовні ознаки (***для того щоб, з того часу як, незважаючи на те що, перш ніж*** та ін.).

За *способом уживання* сполучники поділяються на:

1) *одиничні* (одномісні), розташовувані лише в одній предикативній частині складного речення;

2) *повторювані* (багатомісні), які вживаються перед кожною предикативною частиною синтаксичної конструкції;

3) *парні* (двомісні) — складені з двох частин, кожна з яких відповідно до семантики зв'язку позиційно розташована у головному та підрядному реченнях.

Сполучники бувають семантичні й асемантичні (синтаксичні).

Семантичні сполучники вказують на певний тип відношення між поєднуваними складовими частинами, напр.: ***якщо*** — умовні; ***бо, тому що*** — причинові; ***хоча, незважаючи на те що*** — допустові.

Асемантичні сполучники — поліфункціональні й можуть вживатися в кількох видах складнопідрядних речень, наприклад:

що — в означальних, з'ясувальних, порівняльних тощо: *Джерелом енергії ураганів є та субстанція,* ***що*** *утворюється під час конденсації водяної пари* (*З* журн.); *Знаменно,* ***що*** *Донцов поставив українську проблему в широкий контекст української політики* (Т. Гунчак); *Дурня вчити,* ***що*** *мертвого лічити* (Нар. тв.);

коли — в означальних, з'ясувальних, умовних тощо: *Ця забава нагадувала минулі роки мирного часу,* ***коли*** *він ще із школярами бігав у неділю до свого лісу або з батьком полював на зайців та лисиць*

(М. Стельмах); ***Коли*** *саме і як Київ засновано — не знати* (М. Аркас); *Хай малює,* ***коли*** *це його так тішить* (В. Козаченко).

Сполучні слова, на відміну від сполучників, є виразниками лише *підрядного* зв'язку і в підрядній частині виконують функцію головного чи другорядного члена речення.

Наприклад:

— **підмета**: *Той у море на північ поплине,* ***хто*** *не думає ранку діждати* (Леся Українка);

— **присудка**: ***Яка*** *про машину турбота, така з неї й робота* (Нар. тв.);

— **додатка**: *І дивно, як раптом багатолюдно повернулося маленьке, непримітне життя одинокої жінки,* ***котру*** *раніше не знали навіть сусіди на поверсі* (М. Матіос);

— **означення**: *Всі знали,* ***якого*** *гостя жде стара мати* (В. Малик);

— **обставини**: *Не знаю,* ***де*** *од їх подітись* (Т. Шевченко).

Сполучні слова походять від питальних займенникових слів, що повністю або частково втратили питальне значення (***який***, ***котрий***, ***чий***, ***хто***, ***що***, ***де***, ***куди***, ***звідки***, ***як***, ***коли***, ***чому***, ***навіщо***, ***наскільки***, ***скільки***), тому позначуваний ними член речення має узагальнене значення.

Кореляційні пари, що складаються з вказівних та означальних займенників (***той***, ***такий***, ***усі***, ***кожний***) чи займенникових прислівників (***там***, ***туди***, ***тоді***, ***так***) у головному реченні та сполучних слів чи сполучників підрядного речення, прийнято позначати термінами *співвідносні* слова та *відносні* слова відповідно.

Слова ***що***, ***як*** можуть бути і сполучниками, і сполучними словами, наприклад:

Арсенові подумалося, ***що*** *його новий знайомий дуже скидається на Сірка* (В. Малик) (***що*** — сполучник підрядності з'ясувальний) та *Струмками,* ***що*** *рвалися з-під снігових підошв, бринів березень* (П. Інгульський) (***що*** — сполучне слово, виконує функцію підмета); *А набридливий голос перекладача вже знову в'їдався в свідомість,* ***як*** *холодна осіння мжичка крізь одяг* (В. Козаченко) (***як*** — сполучник підрядності порівняльний) та *Михась цікавився,* ***як*** *їй жилося,* ***як*** *вона його знайшла* (В. Бобинський) (***як*** — сполучне слово, виконує функцію обставини способу дії).

Рекомендована література: [1, 160—164; 2; 5, 142—156; 6, 416—424; 30, 585—586]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні засоби вираження синтаксичного зв'язку в реченні.

2. Поясніть відмінність між сполучниками і сполучними словами за функціями, які вони виконують у реченні.

3. Схарактеризуйте кожну з трьох функцій сполучних засобів у структурі складного речення.

4. Які сполучні засоби властиві сурядному, підрядному типу зв'язку в структурі складного речення?

5. На які групи поділяються сполучники за формальними ознаками?

6. Як поділяються сполучники за способом уживання?

7. Яка відмінність між семантичними та асемантичними сполучниками?

8. Охарактеризуйте кореляційні пари сполучних слів.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 13. У поданих реченнях визначте засоби зв'язку: сполучники, сполучні слова, інтонація, однотипність побудови предикативних частин, пропуск предикативної частини, спільні слова, слова-повтори, синоніми, антоніми тощо.

1. Ані півня, ні собаки: тільки з-за гаю десь далеко сіроманці вовки завивають (*Т. Шевченко*). 2. Ще сонце у горах за гострі граніти не встигло вечірній свій блиск віднести, а вже у бору із повітря на віти спустили тумани холодні хвости (*Т. Осьмачка*). 3. Найду долю, одружуся, Не найду, втоплюся (*Т. Шевченко*). 4. Як сонце сходить, слав творіння Боже, Коли по ночі світить день погожий (*Л. Боранович*). 5. Гірко поробиш — солодко з'їси (*Нар. тв.*). 6. В будь-якій сфері людської діяльності — в матеріальній чи духовній — одвіку були і невтишимі шукачі, які намічали пунктири нових магістралей, і ті, хто вже прокладав, освоював і опоряджував їх для спільного користування (*Б. Олійник*). 7. Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях (*О. Гончар*). 8. Хоч пшем по сові, хоч сову об пень, а все сові лихо (*Нар. тв.*). 9. А глухоти не можу перенести, бо не вкладе ніхто в печальні жести шум Черемоша, співи солов'я (*Д. Павличко*). 10. Не сліпий випадок, а велика потреба нашого народу в духовному відродженні, в припливі нових творчих сил стояла за долею кожного з тих «дітей війни» і вела їх дорогами, всю символічну значущість яких видно лиш тепер (*І. Дзюба*). 11. Знає кума — знає півсела (*Нар. тв.*). 12. Вночі, серед ночі, хтось тихо до мого слова підійшов

і став дивитись і дихать, і я відчув: так диха лихо, так ходить лихо — час прийшов. 13. Може бути, що мене не буде, перебутній час я перебув, але будуть світанкові губи цілувати землю молоду (*М. Вінграновський*). 14. Ждали відпочинку не тільки козаки, що стояли й стояли без зміни й падали і знову підводились, щоб не залишати служби, не відкрити ворогові дороги (*А. Крушельницький*). 15. Продають — хвалять, купують — гудять (*Нар. тв.*). 16. Як в діамантах сяє шлях, як від проміння у діброві Розквітли лілії чудові на темних і старих дубах (*П. Филипович*).

Завдання 14. Подані речення поділіть на групи відповідно до засобу зв'язку: а) із сполучниками; б) із сполучними словами. З'ясуйте, в яких складнопідрядних реченнях у головній частині є опорне слово чи співвідносне слово.

1. І мовчала стрункa дорога, що, здавалося, в небо вела (*Л. Костенко*). 2. Утрьох у цій непроглядній темряві вони зчинять такий шум, що Момчил і його спільники зразу почують їх (*В. Малик*). 3. Особливо старанно обводив і виписував екзотичний ландшафт, на тлі якого мали вимальовуватися головні дійові особи, замок на шпичастій горі, водоспад, озеро, пишнокрилого лебедя (*В. Козаченко*). 4. Певні примітивно-первісні почування, бажання і уявлення людина може переживати і без знання будь-якої мови, але вийти з цього кола тваринного буття вона може тільки при допомозі мови (*Л. Ребет*). 5. Хіба тільки рослини тішилися тим усім, що дає природа (*В. Бобинський*). 6. Чи закличе й військового писаря з його реєстровою старшиною, нічого не було чути (*І. Ле*). 7. Один розум добре, а два краще (*Нар. тв.*). 8. Ми візьмемось за це діло з тою умовою, що в політику втручатись не будемо (*О. Слісаренко*). 9. Туди, де небо сходиться з землею, ніхто ще не доходив (*П. Чубинський*). 10. Вії твої спущені, а на віях блищать сльозини (*О. Плющ*). 11. Чом я не можу забутись остільки, Щоб лише міг я дивитись і дихати?.. (*Олександр Олесь*). 12. Як минали панський двір, Анна стояла коло брами (*О. Кобилянська*). 13. Мстислав кинувся князеві до ніг, але сей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю (*Ю. Опільський*). 14. Хірургів оцінював, виходячи з того, чи вміють вони оперувати аневризми (*П. Бейлін*). 15. Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слов'янських (*І. Огієнко*).

Завдання 15. З'ясуйте, в яких випадках сполучні засоби *що, як* є сполучниками, в яких — сполучними словами.

1. На перехресті він здибав незнайомого у багатому козачому вбранні, з золотою китицею на правому плечі, **що** свідчила про звання сотника (*М. Старицький*). 2. Двадцять дев'ять років, **що** в них вмістилося дві революції та кілька воєн, кардинально змінили співвідношення між людьми (*О. Слісаренко*). 3. Ми ж невідривно стежили за ним очима, бачили, **що** коїться щось незвичне, і нічогісінько не могли збагнути (*В. Козаченко*). 4. Вона мене гнала з такою хуткістю, **що** я тепер можу змагатися в естафетному бігу (*О. Копиленко*). 5. Тут скільки цікавого, **що** й немає часу сумувати (*У. Самчук*). 6. Туман, **що** стояв над ярами й долинами, десь поволі зникав (*В. Бобинський*).

7. І незчулися обидва, **як** синій вечір заглянув у землянку (*М. Стельмах*). 8. Обидві жінки не помічали цих вузьких стін, не слухали, **як** билися серця (*О. Копиленко*). 9. В материне відтале серце сіялись і сіялись Маркові слова, **як** під новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця (*М. Стельмах*). 10. Вже сутеніло надворі, **як** Дашкович вертався до батька (*І. Нечуй-Левицький*). 11. Спинився під деревами і думав над тим, **як** би добре розвести вогонь і висушити одяг (*В. Гренджа-Донський*). 12. З вікна перев'язочної видно було, **як** у димці вихлопів відходив автобус (*П. Бейлін*). 13. Старий дзвонар одного давнього вечора розповідав про те, **як** десь дівчата дзвонами привертали парубочі серця (*М. Стельмах*). 14. Спільман, прикрившись долонею від сонця, спостерігав, **як** у бурунах каламутної води мелькали чорно-жовті риби (*В. Савченко*).

Завдання 16. З'ясуйте, функцію якого члена речення виконує сполучне слово в підрядній частині.

1. Розгорталася перед очима зелень, що вигравала місцями різними відтінками (*В. Бобинський*). 2. Це та яблунька, що ми посадили удвох (*А. Малишко*). 3. У глибині серця кожної людини горить вогник пам'яті, вогник спогадів, який все життя освітлює дороге і незабутнє (*М. Нагнибіда*). 4. То був, власне, замок, до якого, здавалося, не докладала рук людина (*В. Савченко*). 5. Офіцер сам пірнув крізь двері до покоїв, звідки щойно вийшов і цей з топірцем (*І. Ле*). 6. Валентина Сидорівна показала, де поставити допоміжні приладдя (*О. Копиленко*). 7. На широкій мармуровій терасі, з котрої вели

напівкруглі сходи в сад, з'явилася гладка постать самого господаря замка (*М. Старицький*). 8. Недавно мати з Аркадієм жартуючи посперечалися, хто з них вищий (*О. Копиленко*). 9. Тільки слово дає їм ядро, навколо якого вони кристалізуються (*Л. Ребет*). 10. Окинувши оком трьох друзів біля себе, Максим мовив зовсім не те, чим намірявся порадувати їх (*І. Ле*). 11. Оратором є лише той, хто в змозі говорити з кожного питання гарно, вишукано і переконливо (*Тацит*). 12. Що він тепер думав — годі було б вгадати (*У. Самчук*). 13. Люди, яких люблять і шанують, не обов'язково вродливі й не завжди винятково розумні (*І. Томан*). 14. Біжить стежина в сад у зарості малини, яка дозріла вже і запахом п'янить (*Л. Талалай*). 15. Не було колись жодної в Україні оселі, котрої не прикрашали б рушниками (*О. Субтельний*).

Завдання 17. Вкажіть, які сполучники в реченнях є одиничними, повторюваними, парними. Визначте тип речення — просте чи складне; тип зв'язку між поєднуваними компонентами — сурядний чи підрядний.

1. Настя варта того, щоб ми її відвідали (*У. Самчук*). 2. Не служить навіть жебракам вона Як затишок, чи сховок, чи ночівля (*Д. Павличко*). 3. Я випадав з цього світу чи світ утікав від мене... (*Ю. Мушкетик*). 4. Хоч поганий ківш, та без нього гірш (*Нар. тв.*). 5. Із-за темного дуба то калинова гілка витягнеться..., то колюча гайова рожа покаже дрібні листочки і пахучу квіточку (*М. Вороний*). 6. Оксана хоч і сирота, проте справжня господиня (*М. Стельмах*). 7. Нікому [Маруся] ні руки не шлюбувала, ані на кого оком не вела (*Л. Костенко*). 8. Ще вагомішою є функція речення..., тому що ним об'єктивно можна передати думку ширше й емоційніше (*П. Дудик*). 9. Вибере плесо, припне човна в очеретах і не стільки рибу вудить, скільки довкола роздивляється та прислухається (*А. Дімаров*). 10. Перші дні Опанас був не те що задоволений, а все ж таки він мав кращий настрій після свого вкрай нервового стану в Петербурзі (*О. Іваненко*). 11. Одначе в кущах пошелестіло та й перестало (*О. Гончар*). 12. Було сутужно, і кості не раз від праці тріщали (*У. Самчук*). 13. І затупало до хати кінською ходою, і вона схопилась і побачила на чорному коні вершника (*Т. Осьмачка*). 14. Певними своїми якостями проза Грицька Григоренка залишається в річищі попередньої традиції, поте деякі її риси виявилися новаторськими (*А. Гуляк*). 15. Отак іронічно, але з симпатією до наших старовинних народних звичаїв, описав звичай першого голення один з

кращих повістярів XIX ст. — Г. Квітка-Основ'яненко (*О. Воропай*). 16. Іноді той самий зміст можна передати або формою однини, або формою множини (*І. Вихованець*). 17. Звечора або ж сама піду на вечорниці, або дівчата понаходять... (*Панас Мирний*). 18. Коли пісні не хочете співати, то хоч казку кажіть (*М. Кропивницький*).

Завдання 18. Проаналізувавши речення, з'ясуйте, семантичними чи асемантичними є сполучники *щоб, або, як*. З'ясуйте їхню синтаксичну функцію в кожному реченні.

1. Пречистій ставила, молила, **Щоб** доля добрая любила Її дитину... (*Т. Шевченко*). 2. Для того, **щоб** говорити про людей, треба вийти з натовпу, лишивши там безвільно-лякливу психологію маси (*С. Цушко*). 3. Я не думаю, **щоб** він [Шеремета] був вже аж такий шароварний українець (*У. Самчук*). 4. Дбала за те, **щоб** не жарко було шановному гостеві (*О. Гончар*). 5. Голова не на те, **щоб** кашкет носити (*Нар. тв.*). 6. Орися... поставила перед Тимком вимогу, **щоб** він спровадив із двору свого дружка (*Г. Тютюнник*). 7. Немає брата, ні сестри, **Щоб** не заплакані ходили, Не катувалися в тюрмі (*Т. Шевченко*). 8. А чи немає тут такої молодиці, **щоб** помісячно згодилась? (*Марко Вовчок*). 9. І так заридати, **щоб** зорі почули, **Щоб** люди вжахнулись на сльози мої (*Леся Українка*).

10. Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів, **або** виділявся обрис пташини (*М. Стельмах*). 11. Добудь нові слова, новії струни **або** мовчи (*Леся Українка*). 12. Цей край нижче порогів називали Запоріжжям, **або** Низом (*І. Крип'якевич*). 13. Є райони, де поряд з одно- **або** двобарвними вишивками трапляється значна кількість багатобарвних (*К. Матейко*).

14. Моєму серцю снишся ти, **як** сняться морю урагани (*Л. Костенко*). 15. Тільки світи миленькому, **Як** іде додому (*Нар. тв.*). 16. Знову мову колискову Вчує страдник і бідар, **Як** до неї шану має, **Як** повік її приймає За найвищий Божий дар (*Г. Чупринка*). 17. **Як** жили мешканці ставу під крижаною стелею, мені невідомо (*О. Ольжич*). 18. Ніколи перед тим запорожці не мали такої сили, **як** за гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (*В. Богаєвський*).

1.4. Типи складного речення

Виокремлення різних типів складного речення, їхня систематизація відбувалися на різних принципових засадах, внаслідок чого розрізняють класифікації:

- логіко-граматичну;
- формальну;
- структурно-семантичну.

Відповідно до *логіко-граматичної* класифікації складне речення є аналогом простого. Тому частини складного речення за функцією і синтаксичними зв'язками уподібнюються до головних чи другорядних членів простого речення. Наприклад, речення: *Найбагатший той* (хто?), *хто володіє рідною мовою* (В. Голобородько) розглядається як складнопідрядне з підрядним підметовим, а *Сашко взагалі не уявляв собі* (що?), *як люди можуть жити без моря* (Ю. Смолич) — як складнопідрядне з підрядним додатковим.

Формальна класифікація побудована на розрізненні двох засобів зв'язку предикативних частин: сполучників чи сполучникових слів, що є її вадою, оскільки не враховуються інші засоби поєднання предикативних одиниць — інтонація, спільні слова, пропуск предикативної частини і подібне.

Більшість мовознавців надають перевагу *структурно-семантичній* класифікації речень, за якою типи речень визначають як формальними, так і семантичними критеріями. За формальною ознакою складні речення, залежно від наявності/відсутності сполучників чи сполучних слів, розмежовують на *сполучникові* та *безсполучникові*. Сполучникові, враховуючи семантику відношень між предикативними частинами, поділяють на складносурядні та складнопідрядні.

В українському мовознавстві все більшого поширення набуває класифікація речень за значенням, адже у випадку з асемантичними сполучниками один засіб репрезентує кілька типів відношень між предикативними частинами синтаксичної конструкції. І навпаки — одне значення чи його відтінок може передаватися різними сполучними засобами. У деяких випадках визначення типу речення викликає сумніви, оскільки формальні та семантичні ознаки сполучника не збігаються. Наприклад, речення

*І **якщо** Степан Васильович... поки що не задовольняв Коропова, **то** все інше в нім викликало просто захоплення* (В. Земляк) відповідно до сполучного засобу ***якщо*** можна віднести до складнопідрядного умови, проте за значенням — до складнопідрядного допусту: *Хоча Степан Васильович... поки що не задовольняв Коропова, та все інше в нім викликало просто захоплення.*

За структурною ознакою в системі складного речення розрізняють елементарні конструкції з наявністю лише двох предикативних частин, пов'язаних одним семантико-синтаксичним відношенням, та неелементарні конструкції (*складні синтаксичні конструкції*), що мають понад дві предикативні частини з відповідними відношеннями між ними, наприклад:

— **елементарна конструкція**: 1) *І скоро вийшло так,* 2) *що я став прощатися* (С. Тельнюк);

— **складна синтаксична конструкція**: 1) *Зимно довкола,* 2) *мороз міцніє,* 3) *лежать би старому на печі,* 4) *бо за день намерзся зі своїм буланим, везучи в місто крам,* 5) *та не така вдача у газди Ілька,* 6) *не всидить він дома,* 7) *коли професор Юркович об'явився в селі* (Д. Бедзик).

У мовознавчій літературі немає єдності у термінологічному трактуванні неелементарних конструкцій складного речення. Їх ще називають «складні речення ускладненого типу», «складні багатокомпонентні речення».

Зв'язок між предикативними частинами складних синтаксичних конструкцій аналогійний способам поєднання частин складного речення, тобто елементарної конструкції. Наявність більшої кількості предикативних частин спричиняє різні комбінацій семантико-синтаксичних відношень у їхніх структурах: кілька сурядних зв'язків, кілька підрядних зв'язків, сурядність і підрядність, сполучниковий і безсполучникові зв'язки.

Наприклад: [*Біля нього сиділа незнайома жінка*], [*на її напрочуд білому виді виділялися чорні вогнисті очі*], *а* [*голову невідомої вершив грайливий капелюшок*] (М. Стельмах) — недиференційований та сурядний; [*Капітан Василь викликав Дарину до міста,* [*де стояла його частина*], [*пішов з нею до загсу*], *а* [*вона потім приїхала додому за сяким-таким віном*], [*яке настаралася їй мати-небіжчиця*] (Ю. Яновський) — підрядний, сурядний та підрядний; [*Коли у хаті заколивався світ*], [*на Богдана зі стіни подивилась Ярина*], [*на розкритих устах, на віях, у очах її стояла*

довіра до всього світу] — [*тоді й не думалось*], *що* [*він зможе окривдити її*] (Б. Лепкий) — підрядний, недиференційований, недиференційований та підрядний.

Рекомендована література: [5, 142—156; 6, 424—446, 597—602; 8, 244—249, 302—304, 331—339, 353—357].

Завдання та запитання для самоконтролю

1. В чому полягає відмінність між логіко-граматичною, формальною та структурно-семантичною класифікаціями?

2. Які особливості синтаксичного зв'язку в структурі складної синтаксичної конструкції?

ІІ. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Найістотніша ознака складносурядного речення полягає в тому, що його предикативні частини пов'язані сполучниками сурядності. Ці сполучники не входять до лексичного наповнення предикативних частин, а знаходяться між ними.

Між незалежними предикативними одиницями за допомогою сполучників ***і***, ***та***, ***а***, ***але***, ***та й***, ***то***, ***чи*** тощо виникає однобічний зв'язок, спрямований від наступної до попередньої:

Немов ласкаві вересневі феї спинили час, — і всесвіт не тече... (Є. Плужник); *Із зеленого туману випливали якісь світила, зеленіші од загального тла, а невідомі предмети кидали на ті світила чорні тіні* (О. Слісаренко).

Сполучники ***не лише... а й***, ***як... так***, ***не так... як*** тощо вказують на двобічний взаємно-обернений зв'язок між предикативними частинами:

*Та **не тільки** на війні груди виставляють, **але й** голови в бою часто покладають* (К. Зиновіїв).

Відповідно до типу семантико-синтаксичних відношень серед складносурядних речень розрізняють: ***єднальні***, ***зіставні***, ***протиставні***, ***розділові***, ***градаційні***, ***приєднувальні***. Значення встановлюваного зв'язку між предикативними одиницями складносурядного речення ґрунтується, насамперед, на їхньому загальному змісті, а більшість сполучників сурядності багатозначні й зустрічаються в кількох типах речень, наприклад ***і***:

1. Сполучник сурядності, єднальний з різними відтінками значень: *Мовчать дерева, і не дрижить трава* (М. Рильський) (одночасність дій); *Незабаром два сяйва на мить злилися в одно, роз'єдналися велетенською вісімкою, і знову по рейках пішов ритмічний перестук* (М. Стельмах) (послідовність дій); *Нічні хмари розступилися, і над селом ніжно ясніло блакиттю високе небо* (В. Козаченко) (причиново-наслідковий зв'язок).

2. Сполучник сурядності, приєднувальний: *Кий збудував ще один город на Дунаї, і місце те й тепер зветься Городище Києвець* (М. Аркас).

3. Сполучник сурядності, виразник протиставних відношень: *Усе приходить, все відходить, І не відходить лиш любов* (М. Стельмах).

Багатозначність сполучників зумовлена значною кількістю різновидів семантико-синтаксичного зв'язку між складовими частинами речень, але формальне вираження кожного з них суперечило б принципу економії в мові.

Із пунктуаційних засобів у складносурядних реченнях для відокремлення предикативних частин на письмі використовується кома, якщо в них виражаються відношення одночасності, послідовності, чергування, почасти зіставність та обмежувальність:

Зараз полудень, і сонце високо стоїть над головою (О. Копиленко); *Іноді він ногою вдаряв у стовбур, і все дерево, співаючи октавою, надовго огорталося димчасто-сизою фатою* (М. Стельмах); *Гуторили і гуторили, а потім до смерку гості роз'їхались.* (У. Самчук); *Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає?* (М. Коцюбинський); *Добре і вперед дивитися, але й треба назад оглядатися* (Нар. тв.).

У реченнях, в яких між предикативними частинами встановлюються смислові відношення протиставлення, причини, наслідку, умови, іноді й зіставлення може вживатися тире:

Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає (М. Коцюбинський); *Ще трохи — і він знайде розв'язання* (Б. Антоненко-Давидович); *Закукурікає півень у селі — і чути його на Полтавщині й на Харківщині* (І. Цюпа).

2.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками

У складносурядних реченнях єднальні відношення між предикативними частинами виражають сполучники ***і, й, а, та, а там, а потім, і тоді.***

Серед єднальних складносурядних речень виділяють такі різновиди:

1. Речення з *єднальними* відношеннями із значенням:

а) **одночасності дій**:

На Лисій горі догоряє багаття нічне, і листя осіннє на Лисій горі догоряє (В. Стус); *Тільки кінські підкови кляпали, та калюжа на всі боки розбігалася од прудкої їзди* (Панас Мирний); *Все змінилося, розрослось, переплелось, і в усьому, в єдності всього — гармонія* (О. Гончар); *Зараз зайченяті є трохи травиці і кору лози можна пожувати* (О. Копиленко); *Без мови всі спостереження не конкретизуються, і всі поняття невловні* (Л. Ребет); *Білі хмарки кучерявились, і навіть плавневий глід бачив на екрані води своє чисте цвітіння* (О. Гончар);

б) **послідовності дій («і потім», «і після цього», «і вслід за цим»)**:

І далі, далі все ми йшли серед туману, серед мли, і враз повіяв буревій весною згублених надій (Олександр Олесь); *На кілька хвилин він скам'янів, як сновида, і почуття часу та простору покинуло його* (Б. Антоненко-Давидович); *Крикнула над морем чайка, й крикнула Тімасієва душа* (Ю. Мушкетик); *Долила йому чаю, і він поволі заспокоювався, щось думав, щось пригадував* (В. Бобинський); *Одразу ж розкрився важкий люк, і з нього почали вискакувати танкісти в чорних шоломах* (М. Стельмах);

в) **причиново-наслідкової дії чи зумовленості («і внаслідок цього», «і від того», «і тому»)**:

Своєю вагою кінь придушив йому ногу, і чоловік, пересилюючи біль, тихо постогнував (В. Малик); *На добрий врожай не було надії, й серце хліборобів проймала тривога* (Я. Гримальський); *Шануй людей, і люди шануватимуть тебе* (В. Земляк); *Та її недосяжна врода ціпами обмолочувала його душу, гнала від себе, і давню приязнь потопили гіркота і сум* (М. Стельмах); *Не було дощів — і кваси не розчинилися* (К. Гордієнко); *Люди мимоволі розхлюпували воду, і вона одразу ж замерзала на їхній одежі* (А. Шиян);

г) **доповнення («і до того», «і ще», «і крім того», «і також»)**:

Але туди вас не пропустять, і там не продають (Я. Гримальський); *Скоро хмари з'єднаються в степу широкого межиріччя, і тоді над землею прошумить довгождана літня злива* (І. Цюпа); *А тепер спустіли береги, та й озера висихають* (І. Цюпа); *На всю хату тільки два стільці зосталися, та й ті, мабуть, дожидали когось* (Панас Мирний).

2. Речення з *єднально-перелічувальними* відношеннями (***і... і, ні... ні, а... а, та... та***):

А *наді мною вечір жменями засіває зорі,* ***а*** *біля мене арфами бринять підморожені верби,* ***а*** *під ногами голуби тіні бавляться з снігом* (М. Стельмах); ***І*** *знову були яруги, і знову Федорові Несторовичу до-*

водилося плигати через них (Г. Тютюнник); ***Ні*** *вітерець не війне,* ***ні*** *хмарка не збіжиться* (М. Вовчок); *Лиш небо гуде неокрає,* ***та*** *сім'я журавлина на крилах весну підіймає,* ***та*** *ясними ночами зорі світять мечами на Дону, на Дніпрі, на Дунаї* (А. Малишко).

Рекомендована література: [1, 170—171; 2; 4, 90; 5, 156—161; 6, 602—611; 7, 307—308; 8, 233—244; 30, 557—559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Яке речення називається складносурядним?

2. Які засоби зв'язку за формальними ознаками та за способом уживання використовуються в складносурядних реченнях?

3. Дайте характеристику складносурядних речень з єднальними сполучниками.

4. Які смислові відношення наявні між предикативними частинами в різновидах єднальних речень?

5. У яких складносурядних реченнях між предикативними частинами ставиться тире?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 19. Розгляньте складносурядні речення з єднальними сполучниками. Назвіть різновид кожного речення та визначте змістові відношення між частинами цих конструкцій.

1. Сколихнуть тишу музики, й сколихнеться моє серце (*Ю. Мушкетик*). 2. Воно тривало кілька хвиль, а відтак розійшлося в тишині ночі (*О. Кобилянська*). 3. Та туга уже була відома кожній освіченій душі, і кожний її може впізнати на найдальшому краї нашої планети (*Т. Осьмачка*). 4. Ой умер старий батько і старенька мати, Та нема кому щирої тії радоньки дати (*Т. Шевченко*). 5. Хвилі скрізь коло нас коливались, І такі ми самотні обоє Серед того простору здавались (*Леся Українка*). 6. Сонце зійшло, і надворі почало вже темніти (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Нашим

військам не стало амуніції, й вони мусили відступати (*В. Бобинський*). 8. Недалеко від комори переливається місячним полум'ям обмолочений стіжок, і вітерець підіймає окремі соломинки і обзивається в них, мов зітхання сопілки (*М. Стельмах*). 9. Журився цвіркун під пічкою, та нещасна мати тихо оплакувала свого старшого сина (*О. Довженко*). 10. Я іду до гаю, і в блакить безкраю серце моє лине й птицею співає про весну чудесну на моїй Вкраїні (*В. Сосюра*). 11. Трохи згодом розсталися ми, і я лишилася знов сама (*О. Кобилянська*). 12. І затупало до хати кінською ходою, і вона схопилась і побачила на чорному коні вершника... (*Т. Осьмачка*). 13. Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші (*В. Підмогильний*). 14. Дихають теплінню прожилки граніту, і стоїть Шевченко, справді, як живий (*В. Ткаченко*). 15. Я мовчала довший час, і відтак почала півголосом майже несміло (*О. Кобилянська*).

Завдання 20. Назвіть різновиди єднальних складносурядних речень із сполучником *і*.

1. Земля розмерзається, і талий винний дух полів, розбавлений солонуватою вільгістю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі (*О. Гончар*). 2. А вікно наглухо забите дошками, і шпарини поміж ними заткнуто соломою та якимсь перетлілим лахміттям (*В. Козаченко*). 3. І співає дівчина чудово, і зовнішністю природа не обділила (*З преси*). 4. Минула якась хвилина, і екскаватор, немов ще більше лютуючи, здригався всім своїм залізним тулубом... (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. Квіти оживають, і з дерев спадають жовті нагідки (*Олександр Олесь*). 6. Ліс кінчається нагло, і одразу по обох боках дороги простягається хвиляста рівнина (*У. Самчук*). 7. Під самим носом у Чуприни опинилося дуло пістоля, і він підняв руки (*О. Слісаренко*). 8. Розвиток людини тісно пов'язаний із засвоєнням мови, і все думання відбувається словами (*Л. Ребет*). 9. Відбився я від вас, і ви мене забули (*Б. Лепкий*). 10. У його душі відбувалися процеси бурхливі й каламутні, і щось розібрати в них не міг і сам Кізлик (*О. Слісаренко*). 11. Хитнувся гвалт розбуджених церков, і, кинувшись од ватри стрімголов, упав на степ бунтарських тіней кетяг! (*М. Бажан*).

Завдання 21. У реченнях з єднальними сполучниками назвіть компоненти, які вони поєднують: предикативні частини чи однорідні члени речення.

1. Зібралися коло старої черепахи чимало риби, та стали усі гуртом благати її дати пораду (*Нар. тв.*). 2. Іван на коня та до Максима (*А. Дімаров*). 3. Розпрягайте, хлопці, коні Та лягайте спочивать (*Нар. тв.*). 4. Тільки листя шелестить, та лоби крізь кетяги черешень поблискують (*О. Гончар*). 5. Твори українські на Москві... дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, і змістом, який давав багато новин (*І. Огієнко*). 6. Такі думки увесь час роїлися і злітали з душі Данила Підіпригори, і він теплими очима дивився нині і на землю, і на жінку, і на дитя (*М. Стельмах*). 7. Не бачила вона ані краси Кафської затоки в строкатих парусах, ані розкішно оздоблених галер і бригантин на рейді (*З. Тулуб*). 8. Уночі на вулицях малих міст ані таксі не мелькне своєю шахматкою, ані автобус не порушить тишу своїм дирчанням (*З* преси). 9. Нікому [Маруся] ні руки не шлюбувала, ані на кого оком не вела (*Л. Костенко*). 10. Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не росло, ані травиночка не красила її чорної кори... (*Панас Мирний*). 11. Не було намагання прищепити норми ні російської народної культури, ані класичної російської культури (*З* преси). 12. Ні голосу подати, ні очей розплющити (*С. Васильченко*).

2.2. Складносурядні речення із зіставними сполучниками

Предикативні частини речень із зіставним сполучником ***а*** передають зміст ситуацій, які співіснують і зіставляються за певною ознакою.

Виокремлюють два різновиди зіставних відношень:

1) загалом схожі ситуації різняться між собою певним компонентом зіставлення:

На її пухких губенятах блукає сумна усмішка, ***а*** *в темно-синіх очах причаїлося невисловлене запитання* (В. Малик) — протиставлення виразу різних частин обличчя; *Важко літом без корови,* ***а*** *зимою без кожуха* (Нар. тв) — оцінка стану відповідно до пори року; *По один бік сосни виростали,* ***а*** *по другий — молоді дубки* (В. Ткаченко) — зіставлення за просторовими координатами; *Молодший брат дужий був, ставний, широкоплечий,* ***а*** *старший — похилий, мовчазний...* (*За* М. Рильським) — зіставлення за зовнішністю та рисами характеру; *Біль приборкує хижого звіра,* ***а*** *лагідну тварину доводить до безтями* (П. Бейлін) — зіставлення дії болю стосовно лагідної і хижої тварин; *У гостині останній починай їсти,* ***а*** *перший — переставай* (Нар. тв.) — зіставлення поведінки за столом на початку і в кінці трапези; *Плаче Вітер, туже бідний та ховає мрії,* ***а*** *навколо степ самотній, наче крук чорніє* (Олексаедр Олесь) — метафоричне зображення горя вітру та степу.

2) предикативні частини виражають протилежні за якісними характеристиками ситуації:

У вічі як лис, ***а*** *за очі як біс* (Нар. тв.); *Моя мама квітчала мене, як рожу,* ***а*** *твоя мати водить мене, неначе старчиху* (І. Нечуй-Левицький); *Мотря пригнала в двір стрижену ягницю,* ***а*** *твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку* (І. Нечуй-Левицький); *Один про труд лише шумить,* ***а*** *інший ділом світ дивує* (П. Сингаївський); *Сипався і сипався вишневий цвіт під місяцем,* ***а*** *майдан дуднів від шалу* (Б. Харчук); *Все скуте жахом,* ***а*** *Марко грає* (Олескандр Олесь).

Своєрідну зіставну семантику передають предикативні частини, що поєднуються парним сполучником ***якщо... то***, наприклад: ***Якщо*** *М. Куліш створював трагікомедію політичну, психологічну,* ***то*** *для І. Кочерги була важливою найперше філософська думка, ідея* (*З* підручника); ***Якщо*** *раніше не було чітких вимог до фотографії,* ***то*** *тепер фото для візи має бути розміром 3,5 х 4,5 см., обов'язково кольорове, зроблене на світлому тлі* (*З* преси).

У багатьох випадках на семантику зіставлення нашаровуються інші типи змістових відношень. За формальними ознаками такі конструкції перебувають на межі між зіставним та іншим різновидом, внаслідок чого з'являється додаткове приховане значення, пор.:

— **зіставно-єднальне**:

Увійшла, а він високий та товстий, трошки пикатенький, ніс догори задрався, ***а (і)*** *очі, мов баньки, так і повитріщувалися* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Черемош ударив скоками у скали,* ***а (і)*** *скали застогнали...* (М. Черемшина); *Дідусь широко відчиняє ворота,* ***а (і)*** *я, випростовуючи плечі, виїжджаю з подвір'я* (М. Стельмах); *Похідні кухні курилися димом,* ***а (і)*** *ранній вітрець насичувався ароматом чорної кави чи чаю* (В. Бобинський);

— **зіставно-наслідкове:**

У лісі дрова рубають, **а** *до села тріски літають* (Нар. тв.); *На горі вітер колише стрункі сосни,* **а** *вони так гнуться і клоняться* (О. Кобилянська).

Рекомендована література: [1, 173—174; 2; 4, 91; 5, 161—172; 6, 611—620; 7, 308—309; 8, 233—244; 30, 557—559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. З'ясуйте специфіку складносурядних зіставних речень.

2. Як виражаються зіставні відношення в складносурядних реченнях?

3. Які різновиди зіставних відношень виражають складносурядні зіставні речення?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 22. Визначте різновиди зіставних складносурядних речень зі сполучником *а*.

1. У кожного спрага свободи й кращого життя для всіх, а тут загарбник хоче накласти на шию людей нове ярмо (*В. Бобинський*). 2. Сонце то сходить, то заходить, а дні міняються з ночами (*О. Кобилянська*). 3. Ішли парубки в святкових чумарках і добрих поясах, сміялися й погукували на дівчат, а ті, хихикаючи й щебечучи, проходили вулицею, маючи ясно колірними стрічками (*Б. Грінченко*). 4. У батька піввуса обсмалило, а їм смішно до сліз (*Г. Тютюнник*). 5. Він поспішав додому, а шлях його лежав через цей скверик... (*О. Копиленко*). 6. Не лінуйся рано встати, а стидайся довго спати (*Нар. тв.*). 7. Стару сліпеньку хату зруйнували, а на її місці запишалася біла красуня (*М. Чорний*). 8. Попід хатами, на призьбах та на колодках скрізь сиділи жінки, лускаючи насіння, а часом і чоловіки з люльками в зубах і розмовляли про всякі новини та про хазяйські й хатні справи (*Б. Грінченко*). 9. У вуличці повно пухкої пилюки, вона після ночі прохолодна, а вище, на толоці, там і споришець тобі босі ноги росою полоскоче... (*О. Гончар*). 10. Водомірки дуже легенькі, а лапки густо вкриті волосинками і не намокають (*О. Копиленко*). 11. Вперше на історичну арену Сірко виступив як вінницький полковник, а вже через три роки він очолював Запорізьку Січ (*Ю. Шовкопляс*). 12. Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку (*І. Нечуй-Левицький*). 13. По легенькому вітрі на сніг лягав гній-сипець, а під цим покривом все поволі тануло (*І. Сенченко*). 14. Зелена трава ворушилася у воді, а голубе небо нерухомо лежало в ній (*Г. Тютюнник*).

Завдання 23. Сконструюйте з наведених або самостійно дібраних простих речень можливі різновиди єднальних та зіставних речень. Поясніть смислові відношення між предикативними частинами утворених конструкцій та назвіть сполучники.

На південному схилі горбика сонце вже розтопило сніг.
Вітер шелестить густою торішньою травою.
Дощу не було.
Сіріло.
Чути його чистий голос далеко-далеко.
Серед свіжого листя кущів затаївся соловейко.
Вітер волохатий у шиби б'є.
Дощ шумить.
На небі рожевим світлом горять легкі хмари.
Захід весь палає червоним полум'ям.
Сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар.
Йде справжній тропічний дощ.
Глухо загули на сході гармати.
На галицькому фронті заревіли сталеві пащі.
Незабаром знайдені там вольності були скасовані.
Мої предки опинилися в кріпацтві.
Ми стали сиротами.
Сумні, ми понесли у серці жаль великий.
На моїх устах грав якусь хвилину глумливий усміх.
Глянула я знов на зім'яте письмо.
З обох боків за дідовими ногами на ослику звисали довгі важкі ковші.
Поперед діда сидів верхи ще й підліток.

2.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками

Протиставні відношення між предикативними одиницями складносурядного речення виражають сполучники ***а***, ***але***, ***та***, ***ж***, ***отже***, ***однак***, ***зате***, ***проте***, ***а втім***, ***тільки***, відображаючи контрастну невідповідність між діями, станами, які заперечують одну ситуацію іншою:

Чайчиха ціпком вистукує свій передній крок, ***а*** *літа і чужий хліб тягнуть її до землі* (М. Стельмах); *Рухатися й еволюціонувати можуть лише конкретні та близькі до нас тіла,* ***але*** *лишається «абсолютно незмінною» створена Богом чи Природою арена для них — безмежний простір і вічний час* (*З* преси); *Ще не зовсім прокинулись мурашки від сну,* ***але*** *деякі з них уже працьовито тягнуть якісь цурпалочки, шматочки кори* (О. Копиленко); *Стихія небесна, стихія земна злилися в гармонію дивну,* ***та*** *місця між ними мені вже нема* (Т. Осьмачка); *М'яко стеле,* ***та*** *твердо спать* (Нар. тв.); *Всі нивоньки дрібен дощик гаразд поливає, на зелену* ***ж*** *берізоньку краплини немає!* (Г. К.-Основ'яненко); *На Ворсклі теж не було пароплавів,* ***зате*** *на ній плавали сині та зелені човни* (Д. Бедзик); *Віками ми йшли стомлені важким тягарем недолі по тернистому шляху,* ***проте*** *ми ніколи не спинялися у своїй культурній роботі, прямували вперед і вперед* (І. Огієнко); *Тонкий з горбиком ніс надавав демонічного виразу всьому обличчю,* ***а втім***, *його пом'якшував добродушний вираз трохи зашорокого рота, завжди готового відкритися для веселого сміху, показуючи при цьому два ряди міцних білих зубів* (М. Старицький); *Він щось їй крикнув,* ***тільки*** *вона недочула* (Г. Григоренко).

Зображувані в протиставних реченнях ситуації можуть бути пов'язані між собою ще й логікою допусту. Тобто в одній із частин виражена така ситуація, яка відбувається всупереч тому, про що йдеться в іншій. Ця семантична ознака, з одного боку, дозволяє розрізняти зіставні й протиставні речення, з іншого — зближує протиставні відношення з допустовими. Так, у реченні *Виступи ті були поки що більш демонстративними, аніж дошкульними для німців,* ***а*** *все ж окупантів захопили вони зненацька і не на жарт наполохали* (В. Козаченко) домінуюче відношення протиставності, на що вказує сполучник ***а***, підсилений часткою ***ж***. Трансформація цього речення виявляє в ньому також допустову семантику:

Хоча виступи ті були поки що більш демонстративними, аніж дошкульними для німців, ***проте*** *окупантів захопили вони зненацька і не на жарт наполохали.*

Рекомендована література: [1, 173–174; 2; 4, 91; 5, 161–172; 6, 611–620; 7, 308–309; 8, 233–244; 30, 557–559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть, як формується протиставне значення в складносурядних протиставних реченнях?

2. У чому полягає відмінність між реченнями із відношеннями зіставності та протиставності?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 24. Подані складносурядні речення розподіліть за семантикою на зіставні та протиставні. Зверніть увагу на сполучні засоби, наявні в кожній групі.

1. Усе було таким буденним і звичним, а от тривога не одходила від жінки (*М. Стельмах*). 2. Змінили тільки німецьку й польську вивіску на українську, а все інше лишили по-старому (*В. Бобинський*). 3. Усю красу сон-трави можна побачити лише в одній квіточці, а в букеті вона зникає (*А. Кондратюк*). 4. В море впало кілька здорових, важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув вітер, кинув човен вгору, як трісочку (*І. Нечуй-Левицький*). 5. З паном дружи, а за пазухою камінь держи (*Нар. тв.*). 6. Дід задрав угору сиву ріденьку борідку клинком і заплющені очі, а його довгі босі ноги майже човгали по землі (*Б. Антоненко-Давидович*). 7. Бо важко чи не важко, а перемогти обов'язково треба (*В. Козаченко*). 8. Вночі було досить холодно, а я не мав ніякого плаща (*В. Гренджа-Донський*). 9. Цвіли садки і відцвітались, а Микола не вертався (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Хвальби повні торби, а в торбах нема нічого (*Є. Гуцало*). 11. Не позичай вогню у сусідів, а вмій запалити своє вогнище (*В. Земляк*). 12. Кількісний склад щодня зменшувався, та не меншало завзяття стрільців (*В. Бобинський*). 13. Я раз хотіла до неї зайти, та тітка мене вигнала (*О. Копиленко*). 14. Діти спо-

чатку були несміливі, лякливі такі, та вже коли Захар їх власкавив, пішли навіть на руки (*К. Гордієнко*). 15. Обидва вони, і Чуприна, і Кізленко, вчилися в художній школі, але за два роки вчення їм не пощастило захопити якусь визначну мистецьку височінь через запеклу зненависть старих зашкарублих професорів до молодих талантів... (*О. Слісаренко*). 16. Війна скінчилася, але в душі вона вирувала (*О. Гончар*). 17. Село занесене глибокими снігами, заметене вітрами, проте не в глушині жили люди (*К. Гордієнко*). 18. Жінки тяжко зітхали, витирали хусточками очі, чоловіки ж похилили голови, чадили махрою (*К. Гордієнко*). 19. Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови (*Панас Мирний*). 20. Ще перед бурею збирався Олег з Дзюбою на річку, та, мабуть, хлопці роздумали (*Д. Бедзик*).

Завдання 25. З'ясуйте, у яких реченнях сполучник *а* виражає: 1) зіставні відношення; 2) протиставні відношення; 3) єднальні відношення.

1. Вперше на історичну арену Сірко виступив як вінницький полковник, а вже через три роки він очолював Запорізьку Січ (*Ю. Шовкопляс*). 2. Вони [рослини] лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлись на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю (*О. Довженко*). 3. Життя одвічно вище смерті, а це його одвічна суть (*І. Онещак*). 4. Мати стане на неї гримати, а вона жартує, регочеться (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 5. Товариші поговорили ще трохи у вигоні й забули, а в мене ще довго щеміло в грудях (*С. Васильченко*). 6. На самій полонині вгніздилося сонце, а в його промінням з сумовитим курликанням пролітає журавлиний ключ (*М. Стельмах*). 7. Давно це було зроблено мною, а до цих пір люди не забули (*В. Підмогильний*). 8. Ранній пар родить пшеничку, а пізній — метличку (*Нар. тв.*). 9. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ (*М. Стельмах*). 10. Яблуні все ще квітували, а вишні й черешні одцвіли (*М. Луків*). 11. Сонце ще не сходило, а вже рум'яно займалося на сході небо (*П. Панч*). 12. До кімнати в незагратоване вікно заглядало сіре небо, а тут іще все дихало ніччю (*А. Дімаров*). 13. Знайся кінь з конем, а віл з волом (*Нар. тв.*). 14. Чотири підкотини вже закопані, а поруч лежать і терниці на двері до нової хати (*М. Чорний*).

2.4. Складносурядні речення з розділовими сполучниками

Розділові відношення між сурядними частинами складних речень виражають розділові сполучники ***або***, ***чи***, ***або... або***, ***чи... чи***, ***то... то*** (***а то***), ***не то... не то***, ***чи то... чи то***. Розрізняють два основні типи складносурядних речень:

1) зі значенням взаємовиключення, взаємозаміни складників описуваної ситуації, або невпевненості мовця у достовірності перелічуваного:

Чи то *праця задавила молодую силу,* ***чи то*** *нудьга невсипуща його з ніг звалила* (Тарас Шевченко); ***Чи*** *будемо битися, чи будемо миритися* (Нар. тв.); ***Чи то*** *було справді,* ***чи,*** *може,* ***то*** *тільки наснилось йому* (О. Гончар); ***Або*** *розумне казать,* ***або*** *зовсім мовчать* (Нар. тв.); *Ота зустріч просто-напросто приверзлася* ***або*** *вона йому наснилась в страхітливім сні* (А. Дімаров); ***Чи то*** *мені здалося,* ***чи то*** *справді свист тихшає* (М. Коцюбинський); ***Не то*** *блимала фара автомобіля,* ***не то*** *догорало багаття* (*З* преси);

2) зі значенням чергування дій, станів, явищ тощо:

То *каміння чоловік теше,* ***то*** *він щось мурує* (С. Плачинда); ***То*** *я асистував Такаєвій,* ***то*** *Такаєва асистувала мені* (П. Бейлін); *На цій галявині завжди красується сон-цвіт* ***чи*** *горять золотом голівки кульбабок* (О. Копиленко); *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара,* ***або*** *пролітала пташина,* ***або*** *ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич* (А. Шиян).

Рекомендована література: [1, 174—176; 2; 4, 91; 5, 172—174; 6, 620—624; 7, 309—310; 8, 233—244; 30, 557—559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Які складносурядні речення належать до розділових?

2. У чому відмінність між відношеннями взаємовиключення і чергування в складносурядних реченнях з розділовими сполучниками?

3. Як розрізнити речення із сполучниками єднальними перелічувальними та речення з розділовими сполучниками?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 26. Серед поданих речень з розділовими сполучниками виокремте складносурядні та прості ускладнені. Назвіть, за типом якого простого речення побудована кожна предикативна частина.

1. **Або** будемо на Русі, **або** пропадемо усі... (*Нар. тв*). 2. У кожного з нас є дома **або** дружина, **або** діти, **або** мати, **або** наречена (*О. Гончар*). 3. **Або** ми підемо і ціною життя здобудемо волю, **або** ми залишимось жити на колінах (*П. Загребельний*). 4. **Або** слави здобути, **або** живим не бути (*Нар. тв.*). 5. Ота зустріч просто-напросто приверзлася, **або** вона йому наснилась в страхітливім сні (*А. Дімаров*).

6. Ремесники-українці **то** самі їздили на Москву, **то** їх туди закликали для науки росіяни готувати сукна, мило, шапки, одяг тощо. (*І. Огієнко*). 7. Вона **то** зводила погляд до неба, **то** втуплювала в свої руки... (*М. Матіос*). 8. А колос, викупаний сонцем, вклоняється ниві, **то** темніючи, **то** просвітлюючись (*М. Стельмах*). 9. **То** пада сніг бузковим цвітом, **то** зацвітуть поля туманом, **то** цілий світ дощами вкритий (*В. Виноградов*). 10. **Не то** пісня, **не то** густий протяжний стогін виростає в хаті (*К. Гордієнко*).

11. **Чи** ладуватись виходити в поле, а **чи** знов війни чекати (*І. Ле*). 12. **Чи** той не мав здоров'я, сили або грошей, не був одважний, славний, тілом прехороший, **чи** ліків бракувало на його хворобу? (*К. Сакович*). 13. Вона тоді обходила кругом городу, **чи** слухала просту жалісливу мелодію, **чи** сиділа з Марією під стіною на лавці (*М. Матіос*). 14. **Чи** сонце засвітить в хаті, мені рідній, **чи** слід дитинства віднайду (*О. Ванжула*).

Завдання 27. Назвіть речення зі сполучниками єднальними перелічувальними та речення з розділовими сполучниками. Поясніть, які компоненти вони поєднують — однорідні члени речення чи предикативні частини складносурядних речень.

1. І досі ще пахнуть журливі долоні, і також губи — гіркі — аж солоні — подосі ще пахнуть (*В. Стус*). 2. Чи не ласка на чолі в мене, чи не щастям іскриться око? (*Б. Лепкий*). 3. А ніч на морі відпочить зібралась, розкинулась, А до води звисають чорні тучі (*В. Дрозд*). 4. То вклониться їм зустрічна береза, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка... (*А. Шиян*). 5. Складання — це засіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень) (*М. Плющ*). 6. Ходив я, та плакав, та людей шукав (*Т. Шевченко*). 7. Хвилі плещуться не то об скелю, не то об берег (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Я випадав з цього світу, чи світ утікав від мене... (*Ю. Мушкетик*). 9. Чи то праця задавила Молодую силу, Чи то нудьга невсипуща Його з ніг звалила... (*Т. Шевченко*). 10. Мажорисі аби виростити єдину дочку, та видати за гарного чоловіка, та діждатися першого онука... (*А. Дімаров*). 11. Не мав в очах журби, ні страху, ані болю (*І. Жиленко*).

2.5. Складносурядні речення з градаційними сполучниками

Особливістю градаційних відношень є посилення в наступній предикативній частині складного речення основної думки, яка виражена в попередній. Градаційні сполучники, утворені на основі модальних часток *тільки, лише* разом із заперечною часткою *не* формують значення недостатності змісту першої предикативної частини і слугують своєрідним сигналом наявності другої частини, яка зіставляється з першою та приєднується сполучниками ***а й, але й, а***. Наприклад, у реченні ***Не тільки*** *тужна пісня лилася із замученої душі матері,* ***а й*** *пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник) перша частина передає важкий душевний стан, що виливався в тужній пісні, друга — посилює цю думку через візуальний образ.

Речення *Може, ті дні, місяці непевності, безрадності та водночас і якихось прихованих одкровень помогли їм* ***не тільки*** *передати згодом людям могутнє видовище незнаних подвигів,* ***але й*** *самим ніби вирости серцем, вразливістю і відповідальністю перед світом* (П. Загребельний) першою частиною повідомлює про життєві випробування, що допомогли літературним персонажам розкрити для інших глибину подвигу, друга ж частина посилює важливість цієї думки в описі морального зростання головних героїв.

Градаційні відношення виражають також речення, в яких семантика посилення головної думки досягається завдяки інформації в другій частині, що заперечує очевидне, звичне, стандартне. Наприклад: *Якуба вжахалися* ***не тільки*** *малі діти, набожні та забобонні жінки й стара його, Якуба остерігались* ***навіть*** *визнані сільські відьми, одверті безбожники, парубки-відчайдухи* (Я. Гончарук). Перша частина описує звичну ситуацію, коли діти і забобонні жінки жахаються чаклуна, але друга заперечує стійкі уявлення про людей, які

не повинні б його боятися. Речення *Все навколо завмерло, слухаючи нас,* ***навіть*** *соняшники повернулися цікавими головами, заглядаючи через тин* (А. Дімаров) містить другу частину, яка метафоричними засобами додатково пояснює силу впливу музики на все живе. Такі конструкції мають нашарування семантики пояснювальних речень.

Речення з градаційними відношеннями вирізняються з-поміж інших типів складносурядних речень переважно наявністю парних сполучників: ***не тільки… а й***, ***не тільки… але й***, ***не лише… а й***, ***не просто… а й***, ***не стільки… скільки***, ***мало того що… але й***, ***не те щоб… але***, ***не стільки… скільки*** тощо:

Григір Тютюнник ***не лише*** *викривав усе, що робить наше життя збіднілим, ображає гідність людини,* ***а й****, глибоко люблячи своїх героїв, показав їх у всьому благородстві і величі, у праці, в надії на краще життя* (Р. Вітренко); ***Не тільки*** *я прибув на мовчазний поклик друга,* ***але й*** *більшість колишніх партизанів нашого загону зібрались у невеличкій сільській лікарні* (Ю. Збанацький); *Може, в тому* ***не стільки*** *була винувата сама,* ***а*** *її життя склалося так* (Ю. Мушкетик); *Й* ***не так*** *боліли мені натовчені боки та розпухла губа,* ***як*** *пекла безсила образа* (А. Дімаров); ***Мало того****, що батьки не миряться, так* ***ще*** *пішла колотнеча між нами і тими, що на заході відсиджувалися* (М. Стельмах); ***Мало того****, що всупереч усім порядкам і законам ми дозволили вам пройти сюди, до операційного залу,* ***так*** *ви* ***ще*** *збираєтеся порядкувати тут і заводити свої правила і закони!* (Ю. Смолич).

Відсутність елемента ***й*** в другій частині може компенсуватись також словами ***навіть***, ***ще***, ***навпаки***, ***все ж***, або навіть відбувається заміна другої частини сполучника сполуками ***більше того***, ***а до того ж*** та ін:

Любий командир, відзначений Ясногорською, ***не тільки*** *не викликав у Маковея неприязні,* ***а*** *навпаки, після свого успіху він ще більше виріс в очах телефоніста* (О. Гончар). *Перші дні Опанас був* ***не те що*** *задоволений,* ***а*** *все ж таки він мав кращий настрій після свого вкрай нервового стану в Петербурзі* (О. Іваненко). *Щоправда, тим Явтуху* ***не лише*** *не заподіяно жодної шкоди, більше того, на хлопчиків йому перепало під час землеустрою кілька десятин зайвої землі* (В. Земляк).

Для парних сполучників характерний тісний двобічний зв'язок та розташування їх в обох предикативних частинах. Цей зв'язок є передбачуваним і обов'язковим. Мовець, використовуючи парні сполучники, замислює речення як поліпредикативну структуру з взаємно-оберненим зв'язком між його частинами.

Проте є речення, в яких градаційні відношення передають одиничні сполучники: ***та й***, ***ще й***, ***та ще й*** та їх аналоги ***більше того***, ***до того ж***, ***а до того ж***, ***а ще до того***, ***крім того***, ***а крім того***, ***а ще більше***, ***та ще більше***, ***а (але) найбільше***, ***навіть***. Конструкції з одиничними сполучниками прийнято називати градаційно-приєднувальними, оскільки в них градаційне значення ускладнюється відтінком приєднання. На відміну від речень з парними сполучниками ці конструкції стають поліпредикативними у процесі побудови висловлення, зв'язок між їхніми предикативними частинами є вільним, непередбачуваним і необов'язковим. Тому вони й отримали назву градаційно-приєднувальних:

Ніхто не поспівчував йому, ***та й*** *він сам не співчував собі* (В. Шевчук); *І хай тобі хлібом і сіллю в дворі Уклониться щастя на добрій порі,* ***Ще й*** *сонце вгорі!* (М. Стельмах); *Система крапельного зрошування не гірша за ізраїльську чи голландську,* ***і до того ж*** *вона не потребує жорсткого прив'язування до заморських добрив* (*З* преси).

Рекомендована література: [2; 6, 626–628; 7, 310; 8, 233–244; 30, 557–559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості семантики відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні з градаційними сполучниками.

2. Якими сполучниками та сполучними засобами поєднуються предикативні частини складносурядних речень із градаційними відношеннями?

3. Яка відмінність семантики градаційних речень з парними та одиничними сполучниками?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 28. Серед поданих речень виокреміть конструкції з: а) градаційними та б) градаційно-приєднувальними відношеннями між компонентами. З'ясуйте будову речення: складнопідрядне чи просте ускладнене. Назвіть сполучники.

1. Серед хороших людей і дитина теж виросте хороша, а до того ж і щаслива (*Л. Письменна*). 2. Буває іноді всміхнеться солдатська доля і пошле або ж доброго старшину з баклагою спирту, або ж ся-

кий-такий затишок, а то й теплу оселю для ночівлі (*П. Загребельний*). 3. Перші дні Опанас був не те що задоволений, а все ж таки він мав кращий настрій після свого вкрай нервового стану в Петербурзі (*О. Іваненко*). 4. Полковник хорував шлунком, а ще дужче катували його хмарні думки... (*Ю. Мушкетик*). 5. Почали тоді святі отці наполягати на хлопів, подвоювати панщину та данини, а ще більше дбати про наші грішні душі (*З. Тулуб*). 6. А якось одного разу Уляся вкинула нас з Оленкою у велике здивування, й навіть у переляк (*Ю. Мушкетик*). 7. Не тільки Галя бачила те синє диво, але й стара не відводила від нього очей (*В. Шевчук*). 8. Париж — втілення генію не лише французького народу, а й усієї людської цивілізації (*В. Мойсеєнко*). 9. У цих камерах не просто відбували термін покарання засуджені, а й зазанавали мук люди, неспроможні втілити в життя передковічний задум створити незалежну, багату і щасливу державу — Україна (*З* журн.). 10. Вибере плесо, припне човна в очеретах і не стільки рибу вудить, скільки довкола роздивляється та прислухається (*А. Дімаров*). 11. А їх не стільки до тренувань виснажували, як комусь дисертацію треба було написати (*В. Полянецький*). 12. Байка як жанр просвітительського реалізму — це часто не так відтворення типових обставин, як дотепне моделювання експериментальних ситуацій для виведення з них певної пізнавальної чи повчальної сентенції (*З* підручника). 13. Не тільки що під стріхою співаєш, Ще й у вікно літаєш (*Л. Глібов*). 14. Вона дивилась за всім у домі, сама провадила хатнє господарство, ще й на службу ходила (*І. Нечуй-Левицький*).

Завдання 29. Поясніть, у яких випадках сурядні сполучники пов'язують предикативні частини складносурядного речення, а в яких — однорідні члени? Назвіть семантичний тип зв'язку між частинами, поєднуваними сполучником.

1. Проте і сам не то він справжній, не то набридла вічна блуканина (*М. Рильський*). 2. Тепер ученим потрібно не лише розширювати видноколи загальнолюдського пізнання, а й важливо для них зробити нашу державу бодай трохи розумнішою й людянішою (*М. Стріха*). 3. Він не тільки стрекотів, не бився об землю, а й не просив прощення чи помилування (*В. Земляк*). 4. Підняв довгі вуха, але за хвилину опустив їх і сховався у хвилях ниви (*В. Бобинський*). 5. Не те щоб мені було її шкода, але я практично відчував її сором! (*М. Соколян*). 6. Пливе обабіч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку (*М. Стель-*

мах). 7. Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? (*О. Гончар*). 8. Арсен, притиснувшись до скелі, не пропустив жодного слова, хоча мало що зрозумів з тієї розмови (*В. Малик*). 9. Проте існує одна, але дуже суттєва перешкода на шляху перетворення таких прикметників у терміни (*Н. Клименко*). 10. Іду полем, а квітів безліч (*О. Копиленко*). 11. Нехай буде ні потвоєму, ні по-моєму, а по-божому (*Нар. тв.*). 12. Він ішов бездонною дорогою, і перед ним і з боків виростав вечір (*Є. Гуцало*). 13. Вони [березуни] вважають себе не те що етнічною, а навіть відрубною групою... (*Д. Павличко*). 14. Ні голосу подати, ні очей розплющити (*С. Васильченко*). 15. Мажориха ще минулого року очеретy нажала та в кулі пов'язала (*А. Дімаров*). 16. Небо осталось горою таємною і пілігримом безсилим земля (*Олександр Олесь*).

2.6. Складносурядні речення з приєднувальними та приєднувально-пояснювальними сполучниками

У реченнях із приєднувальними та приєднувально-пояснювальними сполучниками ***та й, та ще, а також, а ще, і тому, як то, тобто, а саме, зокрема*** та ін. друга частина містить додаткову інформацію, яка розкриває, уточнює зміст першої частини. Мовець подає приєднувальну частину з його погляду як необхідну для кращого розуміння усього змісту висловлення. Він намагається щось пригадати або вигадати, що зробило б висловлення довершеним. У приєднувально-пояснювальних реченнях сполучники виражають значення: «а також», «а крім того», «а саме», «це значить», «або», «іншими словами», «вірніше». Наприклад:

Орест не впізнавав її, ***та й*** *вона сама, мабуть, не впізнавала себе* (Ю. Мушкетик); *У нас люди вміють зробити добре другій людині,* ***та й*** *служити двом зразу вміють* (М. Матіос); *В хаті холодно й голодно,* ***та ще й*** *хата під поліційним наглядом* (Ю. Збанацький); *Можливо, там є щось дуже цікаве,* ***а до того*** *там цвітуть дикі яблуні, черешні* (У. Самчук); *Розширення з холодного чи злегка теплого стану ні за яких умов не могло утворити аж по 500 фотонів цього випромінювання на кожен кубічний сантиметр об'єму всесвіту,* ***а саме*** *стільки цього міліметрового та сантиметрового випромінювання заповнює космос* (*З* преси); *Шаровари сині,* ***а ще*** *дома двоє в*

скрині (Нар. тв.); *Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слов'янських* (І. Огієнко); *Вже цілий місяць обживаю хату, що ж, мабуть, навикати вже пора* (В. Симоненко); *З роками солдат, втративши всяку надію знайти свою рятівницю, не слав уже листів, до того ж був переобтяжений родинними турботами* (С. Завгородній); *Не пощастило йому потриматися за літакове кермо, більше того, його виставили звідтіля* (Ю. Збанацький); *Отже, назад до стереотипів — як я їх собі уявляю, тобто я вкотре розкреслюю аркуш на дві вертикальні половини* (Ю. Андрухович); *Він, чортик, заперечує насамперед сумнів і вимагає від Віталія уподібнитися до Пепи, тобто прийняти гру за чортячими правилами...* (Р. Корогодський).

Рекомендована література: [1, 171—172; 2; 6, 624—626; 7, 310; 8, 233—244; 30, 557—559]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть відмінність між складносурядними єднальними та складносурядними приєднувальними реченнями.

2. Назвіть усі типи складносурядних речень. З'ясуйте семантичні особливості кожного з них.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 30. З'ясуйте, які з поданих речень є складносурядними приєднувальними.

1. Климко не боявся ночей, тому міг залишатися у бараці сам (*Г. Тютюнник*). 2. Решта міст нашої держави першоквітневі розваги сприймає без ентузіазму, і Київ не став яскравим винятком (*З преси*). 3. Ти підійшла, однак тебе не ждав (*В. Симоненко*). 4. Я не відповіла нічого і лиш здвигнула плечима, а тим часом по моїх устах пролетів гіркий, ледве замітний усміх (*О. Кобилянська*). 5. Забули хлопці й про небезпеку, а вона ж не зникла (*О. Гончар*). 6. У Німеччині під час спілкування з дітьми їй треба було виявити справжні акторські таланти — співати, танцювати, причому все це робити із

захопленням та ентузіазмом (*З преси*). 7. Політикани у своїх домаганнях розраховують спаралізувати нашу волю в українському державотворенні, а ще й різні партії... хочуть зробити російську мову офіційною (*А. Погрібний*). 8. Цього року на фестивалі планують також розпочати благодійний збір коштів на будівництво пам'ятника Івану Мазепі, та ще виконавці погодилися віддати для доброї справи частину гонорарів (*З преси*). 9. Один перед одним змагалися у співі, та ще й хлопці пищали на вербових пищалках (*І. Хланта*). 10. Вони завалили нею [картоплею] усі ями і погреби, ще й у полі насипали чотири великі кагати (*А. Дімаров*). 11. Хочеться мені хоч одним оком поглянути на Італію, а також хочеться побути на селі (*М. Коцюбинський*). 12. Залитий місячним сяйвом, розпустивши чуба, він легко пересувався, а Віта йшла побіля нього (*Б. Харчук*). 13. Небо затьмилося грізно-чорною барвою, і відтак почалася вона, гірська буря (*О. Кобилянська*). 14. Не кожному дано велике щастя, але все ж таки нарікати на долю не варто (*Г. Тютюнник*).

Завдання 31. Серед поданих речень зі сполучником *та й* виокреміть: а) складносурядні приєднувальні; б) складносурядні єднальні; в) прості, ускладнені однорідними членами речення.

1. Вийшла, стала над річкою Та й дивлюся в воду (*Нар. тв.*). 2. Візьміть, будь ласка, ще два карбованця, та й нехай вже полові волі будуть моїми (*М. Кропивницький*). 3. У XIX столітті, та й на початку XX століття традиційна граматика уподібнювала порівняльні звороти і підрядні порівняльні речення... (*А. Загнітко*). 4. Летить орел сизокрилий Та й, летючи, кряче (*Нар. тв.*). 5. Собака, либонь, зрозумів прохання, та й товариш обережними рухами долонь намагався повернути тварину (*Є. Гуцало*). 6. Випав сніг і розтанув, та й мало його було (*О. Копиленко*). 7. Нині в держави таких коштів немає, та й вони не з'являться найближчим часом (*З преси*). 8. А ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в край неба (*М. Коцюбинський*). 9. До того ж картина виявилася надто затягнутою, та й акторський ансамбль не склався (*С. Тримбач*). 10. Хату на замок та й до нас у місто (*А. Дімаров*). 11. І відсторонитися від них не було змоги, та й не в звичці Гайдачука було тікати від труднощів (*Н. Рибак*). 12. Він тільки рукою махнув та й зарився у сіно (*Марко Вовчок*). 13. Посміялись, посперечались та й обрали молодшого (*Ю. Мушкетик*).

Завдання 32. У кожному із складносурядних речень назвіть тип семантико-синтаксичних відношень та засіб зв'язку між предикативними частинами. Які з цих речень не належать до складносурядних?

1. Інтелігенція, особливо родовита й заможна, потроху йшла до протестантів, а це дуже помітно відбивалося на православній церкві... (*І. Огієнко*). 2. Не тільки човен із дітьми похитувався у її приімлених очах, а проходили недавні видіння і сива давнина ще від ординських часів... (*М. Стельмах*). 3. Твій голос для вуха тихий, але сили повний, що душу зворушує до дна (*І. Франко*). 4. Сучасний всесвіт і справді був породжений під час Великого Вибуху, але спровокували його якісь високоосвічені, але не ідеально мудрі науковці «іншого» світу (*З* преси). 5. Сльозливі, примітивні Батюкові слова, його червоне від натуги й прищів лице і замусолена вишивана сорочка з синім гудзиком під піджаком дратували Горобенка (*Б. Антоненко-Давидович*). 6. Він логікою загонив себе у куточки невиправданого розумом, та тривога не кидала його (*О. Слісаренко*). 7. Поволі звіває тумани вечірня зоря з висоти, і в полі високі майдани гучнішають від самоти (*Т. Осьмачка*). 8. Душі моєї не купить вам ані лавровими вінками, ані золотом, ні хлібом, ні орлом (*П. Тичина*). 9. То засвітить фари і б'є світлом по мокрих деревах при дорозі, то погасить їх і виє у пітьмі (*Г. Тютюнник*). 10. І будеш ти у кожнім диханні, І будеш ти навіки при мені Гасить зірки очима на світанні, Палить мене в безмежному вогні (*В. Симоненко*). 11. Не тільки в очах, не тільки під ними, а й на його опущених плечах вона бачила страждання (*М. Стельмах*). 12. В куфайці, з пістолетом у кобурі, ще й німецький автомат недбало висить за плечем (*А. Дімаров*). 13. Не годиться журитися в пригоді такій, Адже іншим ще гірше буває! (*Леся Українка*). 14. Нижче духовенство тоді не відзначалося своєю культурою, зате було дуже близьке до народу й мало на нього великий вплив (*І. Огієнко*). 15. Якщо медикам ми вверяємо наше здоров'я, то вихователям вверяємо моральність і розум наших дітей (*К. Ушинський*). 16. Якщо платити злочином за злочин, то як же й жити... на землі? (*Л. Костенко*).

III. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У складнопідрядних реченнях компоненти граматично нерівноправні, що виражається у підпорядкованості предикативних одиниць однієї стосовно іншої: синтаксично залежну називають підрядною, а ту, що підпорядковує, — головною. Підрядні частини можуть займати інтер-, пре- і постпозицію в структурі складного речення. Зв'язок між головною і підрядною частинами здійснюється за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів.

Диференціюють два принципи підрядного зв'язку предикативних частин — підрядна частина пояснює: 1) опорне слово головної частини чи 2) головне речення в цілому. Відповідно до цього розрізняють:

1. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури, **або *прислівні.***

До них належать *означальні* та *з'ясувальні* речення. Нерозчленовані складнопідрядні речення побудовано на принципі прислівності, а отже, в них чіткіше розрізняється головна і підрядна частини. Підрядна частина може залежати від якогось слова, словосполучення чи однорідних членів речення, наявних у головній частині.

2. Складнопідрядні речення розчленованої структури.

Вони об'єднують багаточисельну сукупність так званих обставинних речень: *часу, місця, наслідку, мети, причини, умови, допусту, способу дії, міри і ступеня вияву інтенсивності дії; порівняльні* речення та *супровідні* речення.

Складнопідрядні речення розчленованої структури, або обставинні речення, містять підрядну частину, яка переважно виконує функцію, аналогічну до обставини в простому реченні. Підрядна частина обставинних складнопідрядних речень приєднується за допомогою сполучників, диференційованих відповідно до типу речень. Головна частина може містити співвідносне слово.

В текстах також зустрічаються речення, визначення типу яких за традиційною класифікацією становить проблему. У таких випадках тип речення рекомендовано визначати відповідно до його загальної семантики, хоча формальні засоби можуть вказувати на інші види конструкцій.

Рекомендована література: [1, 176–184; 2; 4, 94–98; 6, 424–446; 8, 251–274; 30, 452–454, 557]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Яке речення називається складнопідрядним?
2. Поясніть значення терміна «підрядність».
3. Що таке прислівна і детермінантна підрядність?
4. Що означають терміни «нерозчленована структура» і «розчленована структура» складнопідрядного речення?

3.1. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури

3.1.1. Складнопідрядні означальні речення

Складнопідрядні означальні речення мають підрядну частину, яка за функцією дуже загально співвідноситься з означальним поширювачем.

До *сполучних засобів* означального речення належать сполучні слова:

- займенники ***що***, ***хто*** (у відмінкових формах), ***який***, ***котрий***, ***чий*** (у відмінково-родових формах);
- займенникові прислівники ***де***, ***куди***, ***звідки***, ***коли***, ***відколи***, що виконують у підрядній частині функцію головного чи другорядного члена речення. Наприклад, сполучні слова у функції:

— **підмета** — *Він квапився скористатись сонцем, **що** було вже при заході* (І. Ле); *Він був з тих, **хто** у сорок років носить в кишеньці ва-*

лідол (П. Бейлін); *У глибині серця кожної людини горить вогник пам'яті, вогник спогадів, **який** все життя освітлює дороге і незабутнє* (М. Нагнибіда);

— **додатка** — *Зрозуміли навіть ті з нас, **кому** ніколи в житті не доводилося замислюватися над призначенням, ба навіть і самим існуванням того, що зветься мистецтвом* (В. Козаченко); *Зізвав собі панів вельможних, старих, чиновних і заможних, **котрих** ради слухав сам* (І. Котляревський); *На широкій мармуровій терасі, з **котрої** вели напівкруглі сходи в сад, з'явилася гладка постать самого господаря замка* (М. Старицький);

— **обставини** — *Панна, сполохано озираючись кругом, поспішала назад до майданчика, **де** починали спалахувати різноколірні ліхтарі* (М. Старицький);

— **означення** — *Нам потрібні також гроші для бідних родин інвалідів, удів, сиріт, **чиї** батьки загинули на війні* (А. Шиян).

Серед складнопідрядних речень цього типу є конструкції, в яких підрядна частина пов'язана з головною сполучниками ***що***, ***щоб*** або займенником ***що*** при дієслові умовного способу:

*Низько над океаном, аж до білої смуги прибою на кораловому рифі, нависло руде шумовиння, **що** його гнав з-над материка вітер* (В. Савченко); *Ні одної картоплини не повинен я бачити, **щоб** ото мені під ногами валялася* (У. Самчук); *Купи мені хустку, **щоб** горіла* (Марко Вовчок).

Здавна в українській мові вживалося сполучення ***що*** з займенником 3-ої особи в різних формах:

*Наче не було тих пекельних мук і болю, страждання й туги, **що** їх зазнав Яків, повернувшись з Таврії* (А. Шиян); *Дайте мені того живого вогню, **що ним** ви пропікаєте людські душі, чаруєте серця* (Панас Мирний).

Опорними словами головної частини означального речення можуть бути субстантиви (в присубстантивно-означальних реченнях) чи займенники (в призайменниково-означальних реченнях), які замінюють іменні частини мови, напр.:

*Твій голос **сили** повний, **що душу зворушує до дна*** (І. Франко); *І в кожному вірші вчуваємо суто народну **ритмомелодику**, народний **колорит**, **з яких постає співуча поезія*** (Б. Грицук); *Роздав нам **усе**, **що мав**, залишивши при собі порожню торбу* (В. Козаченко); ***Хто шлях обрав собі єдиний, тому** із нього не звернуть* (М. Рильський).

В означальних реченнях часто вживаються *антецеденти* — займенники ***той, такий, цей*** для уточнення значення іменників:

Думались усякі думи і приходили ***такі надії, від яких забивало подих*** (М. Стельмах); *Це вперше за* ***той час, відколи я попав у другу кімнату, так чітко оголились протиріччя*** (Ю. Збанацький); *І те мале, сміливе хлопченя... побачить сяєво* ***такого дня, якому душу я ладен віддати!*** (М. Рильський); ***Цей факт, вагу якого важко переоцінити,*** *відбився не в одному армійському зведенні* (Д. Бедзик).

Якщо ці займенники виступають самостійно, без опорних іменників — вони субстантивуються:

Шевченко гостро засуджує ***тих, що женуться і, як мавпи, засвоюють навіть без розуміння чуже і з дурним презирством ставляться до свого національного*** (Г. Ващенко); *В мій час так поводилися з* ***тими, хто в чомусь завинив*** (П. Бейлін).

Підрядна частина означального речення репрезентує поширену ознаку компонента головної частини у функції додатка, підмета, присудка, обставини. Наприклад, опорне слово у функції:

— **підмета** — *Хто не вміє заробить,* ***той*** *не вмітиме й пожить* (Т. Шевченко); ***Двадцять дев'ять років,*** *що в них вмістилося дві революції та кілька воєн, кардинально змінили співвідношення між людьми* (О. Слісаренко);

— **присудка** — *Звукові засоби мови є* ***символами,*** *за допомогою яких людина формує у своїй свідомості все пізнання і досвід* (Л. Ребет); *Хвороби рослин — це окреме паталогічне* ***явище,*** *що розвивається у тканинах окремих органів або в усьому рослинному організмі під впливом несприятливих умов або внаслідок зараження паразитами* (*З* преси); *Тому* ***такий*** *в моїй печалі зміст, який лиш людство зрозуміти може* (М. Рильський);

— **додатка** — *Хлопець просто наривався на* ***розмову,*** *з якою Жан і прийшов* (Ю. Смолич); *Щось ганебне ввижалось йому в тій* ***сотні,*** *яка водить козачу старшину на смертну кару* (І. Ле);

— **обставини** — *Маємо на меті вивозити людей зі спальних районів* ***так,*** *аби для метро не існувало околиць* (*З* преси).

Підрядна частина в складнопідрядному означальному реченні може залежати від опорного іменника зі значенням місця, часу чи міри часу, що створює проблеми у розрізненні складнопідрядних означальних та складнопідрядних обставинних місця, часу. Є підстави вважати присубстантивні речення із зазначеними опорними

словами та зі сполучними словами ***де, куди, звідки, коли*** особливими формами означальних речень [6, 461], напр.:

Наслідком татарського лихоліття був остаточний упадок Київської держави і пересування осередку української державності в ***Галичину, де*** *князь Роман Великий збудував сильну Галицько-Володимирську державу* (С. Рудницький); *О, як тяжко тим* ***шляхом*** *ходити, широким, битим, курявою вкритим,* ***де*** *люди всі отарою здаються...* (Леся Українка); *Він... мріяв про ту* ***мить, коли,*** *нарешті, побачить Київ* (В. Собко).

У мові є особливі складнопідрядні означальні конструкції без опорного слова в головній частині, але із сполучним словом у підрядній, напр.:

Хто *голоду не знав, не звідав спраги, не знатиме, який у хліба смак* (П. Дорошенко); *О, який щасливий,* ***хто*** *дожив до нового цвіту, до буяння сіл нових і нерозмежних нив!* (М. Рильський); *Не супостат,* ***чий*** *труп нікчемний на полі без душі лежить* (І. Котляревський).

Серед складних речень з формальними ознаками складнопідрядних означальних є такі, що семантично належать до інших типів конструкцій, а тому класифікувати їх слід відповідно до загального значення речення в цілому. Наприклад, речення *Платон в буряні ночі відкривав топку паровоза і підтримував* ***такий вогонь, що*** *поїзд мчав* (О. Корнійчук) має значення наслідку; речення *Ми будуватимемо* ***такі домни, щоб*** *вони були людині, як сама рідна матір* (Ю. Смолич) — мети; а речення *Стоять у приярках артилеристи та мінометники з* ***таким виглядом, мовби*** *пройшли вже з боями півсвіту і стали оце на останньому рубежі* (О. Гончар) — порівняння.

Рекомендована література: [1, 184—188; 2; 5, 184—202; 6, 446—486; 7, 319—329; 8, 263—274]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть, які сполучні засоби використовують у складнопідрядному означальному реченні?

2. Які функції виконують компоненти корелятивної пари — опорних та сполучних слів у структурі складнопідрядного означального речення?

3. Які сполучники використовують у складнопідрядних означальних реченнях?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 33. У поданих складнопідрядних означальних реченнях визначте опорне слово головної частини та його функцію як члена речення.

1. Родина по суті охоплює живих і ненароджених і є вузлом, в якому вони зустрічаються і передають, разом з полум'ям життя, його основні, традицією предків освячені, вартості (*М. Аркас*). 2. Згаслі очі наші мимоволі зблиснули цікавістю, і всі, хто ще тільки мав сили повернути голову, звернули свої погляди до дверей (*В. Козаченко*). 3. У несприятливих для грибів умовах міцелій зберігається в уражених тканинах чи рослинних рештках, де утворює різні типи спороношення (*З* преси). 4. Ще цього самого дня трапився випадок, що жорстоко підірвав Володькову повагу (*У. Самчук*). 5. Траву прибив до землі учорашній мусон, який віяв з океану цілу добу (*В. Савченко*). 6. Ця забава нагадувала минулі роки мирного часу, коли він ще із школярами бігав у неділю до свого лісу або з батьком полював на зайців та лисиць (*М. Стельмах*). 7. Але ж він, Яків, уже не той простакуватий слобідський хлопець, який пішов на війну (*А. Шиян*). 8. Навпаки, відчував, що саме вчора непомітно була подолана та головна перешкода, яка стояла всім на заваді (*Ю. Збанацький*). 9. Знов надійшла ота пора приємна, коли зустрілись осінь і зима (*П. Дорошенко*). 10. І корячкувате дерево, що його колись би не помітив, сьогодні рідне таке... (*К. Гордієнко*). 11. Навіть Іванові, котрий раніше сотні разів прочовгав цей плацик, застеляло очі сірою млою (*Ю. Мушкетик*). 12. Часом можна висловить пейзажем те, для чого слів нема людських (*М. Рильський*). 13. Єдине, на що я спромоглася, це була моя соромлива і дурна посмішка та помах кволої руки (*М. Чабанівський*). 14. Безсмертен, хто прийшов у світ як первоук і міццю генія піднісся на вершини (*М. Рильський*). 15. Море зеленезелене, таке, яким ще я не бачив його ніколи (*Ю. Збанацький*).

Завдання 34. Назвіть сполучні засоби в складнопідрядних означальних реченнях: сполучник чи сполучне слово? Визначте функцію сполучного слова як члена речення в підрядній частині.

1. Ніхто ще не ставив їй у життя таких міцних перегород, котрих вона не зломила б або не обійшла (*Панас Мирний*). 2. Як я люблю оці години праці, коли усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (*Леся Українка*). 3. Стрімкий кам'янистий берег затоки переходив у поросли густими травами площину, праворуч над якою навис за-

стиглий вал зеленого моря джунглів (*В. Савченко*). 4. Вона ретельно записувала до блокнота все, що чула від досвідчених садівників (*М. Стельмах*). 5. Взагалі перебували в такому стані, коли завжди хочеться спати і коли можна заснути будь-де і будь-коли (*В. Козаченко*). 6. Дала Михасеві якихось порошків, що лишив йому лікар (*В. Бобинський*). 7. Немає більше лип крислатих, що нас ховали від катів (*О. Ванжула*). 8. Вона водила мене по своїх родичах, багатству яких я міг протиставити лише свої успіхи в навчанні (*В. Савченко*). 9. Вступ до мовознавства містить основні відомості із загального мовознавства, без яких неможливо вивчити жодну лінгвістичну дисципліну, і посідає важливе місце в системі підготовки філологів (*М. Кочерган*). 10. Уперед, хто не хоче конати, статись трупом гнилим живучи (*П. Грабовський*). 11. Де ж є такі пани, щоб говорили по-людськи (*У. Самчук*). 12. Сюди вже поспішали піші та кінні козаки лубенської сотні, а також городяни, для яких фортеця була єдиним захистом від ворожого нападу (*В. Малик*). 13. До того ж я ходив короткими стежками, що довжина їх вимірювалася мирними верстами (*О. Слісаренко*). 14. Це вже був той розумний компроміс між власною шкурою та інтересами суспільства, який надавав мені моральне право взяти участь у твоєму ділі (*В. Савченко*). 15. Ніколи не простить вона цього Олександрові, заради якого прийняла стільки мук (*А. Шиян*). 16. Ніколи не забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко й надовго ранила моє серце (*М. Міщенко*). 17. Почалася та напружена боротьба, коли треба було приглушити роз'ятрену рану, дати інший напрям почуттям, перемогти себе (*М. Стельмах*). 18. Кізлик дивився у вікно, що за ним розбруньковувалися бузкові кущі (*О. Слісаренко*).

Завдання 35. З поданих речень виокреміть спочатку складнопідрядні з підрядним означальним, потім – прості речення з поширеними відокремленими означеннями.

1. То не любов, яка не вміє бажати іншому добра (*Р. Третьяков*). 2. Поляна ця, подзьобана струхлявілими пеньками, викружилася край осичняка, трохи на згірку (*Є. Гуцало*). 3. Не кожному з тих, хто пише, вдається здобути визнання сучасників (*Б. Олійник*). 4. Що посієш, те й пожнеш (*Нар. тв.*). 5. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, із якого обнесло листя (*Є. Гуцало*). 6. І тільки після цього почав придивлятися до села, захараченого наростами землянок і скорботними пам'ятниками печей (*М. Стельмах*). 7. Зрозу-

міли навіть ті з нас, кому ніколи в житті не доводилося замислюватися над призначенням, ба навіть і самим існуванням того, що зветься мистецтвом (*В. Козаченко*). 8. Кіт зовсім здичавів у порожньому дворі й перебрався на поле, де ловив мишей польових замість то хатніх (*Ю. Яновський*). 9. Стояли [соняшники] до самого обрію, пишноголові, стрункі й незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірця, до сонця (*О. Гончар*). 10. Згори мені було видно все село — велике, незграбно розкидане між яругами та спадистими косогорами (*Г. Тютюнник*). 11. До табору ми поспішали вперше з того дня, відколи нас туди закинули (*В. Козаченко*). 12. Тільки сам Аркадій враз знаходить тут усе, що йому потрібне (*О. Копиленко*). 13. У хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (*І. Нечуй-Левицький*). 14. О, як тяжко тим шляхом ходити, широким, битим, курявою вкритим, де люди всі отарою здаються... (*Леся Українка*). 15. Війне вітерець, з крила пелюстку струсить, яку із саду перед тим приніс (*Н. Тихий*). 16. Лісове повітря, позбавлене пилу, шкідливих мікроорганізмів, насичене озоном, наповнене ароматом рослин та фітонцидами, що відновлюють сили, поліпшують настрій людини (*З преси*).

Завдання 36. Додайте до поданих головних речень підрядні означальні, використовуючи для кожного з них можливі сполучні засоби.

Він квапився скористатись сонцем, ...

Панна, сполохано озираючись кругом, поспішала назад до майданчика, ...

Звукові засоби мови є символами, ...

Той рідко слова дотримує, ...

Опівдні вони зупинилися на високому горбі, ...

Кроки двох чоловіків голосно відлунювали на бетоні злітної смуги, ...

З трьох будинків зцілів тільки один, найменший, ...

Доля зле жартує з тим, ...

3.1.2. Складнопідрядні з'ясувальні речення

З'ясувальними складнопідрядними реченнями називаються конструкції, у яких підрядна частина розкриває, з'ясовує суть інформації, заявленої в головній частині. Семантика опорного слова головної частини вимагає обов'язкового інформативного наповнення підрядної частини і стосується ментальної сфери особи авторського тексту чи самого автора. Опорними в складносурядних з'ясувальних реченнях є слова, що репрезентують мовлення, фізіологічні (зорові, слухові, тактильні) відчуття людини, її духовний, психічний, інтелектуальний світ, а також слова на позначення буття, виявлення.

Опорними компонентами в головній частині можуть бути окремі слова різної частиномовної належності та словосполучення різних типів, наприклад:

— **дієслова**: *Народ наш утворив велику культуру і міг* ***сподіватися****, що такою ж великою понесе її далі* (І. Огієнко); *Чи давно чоловік мені* ***радив****, щоб я бив лихом об землю* (Т. Шевченко); *Баба Зінька* ***звикла****, щоб коло неї в хаті вешталися люде* (І. Н.-Левицький); *Павло не* ***втримався****, щоб не заїхати до товариша* (А. Головко);

— **предикативні прислівники і прикметники**: ***Добре****, що поруч рідні, друзі* (М. Федунець). ***Відомо****, що на початку нового, двадцятого, століття українській дитині було особливо важко пізнавати і вивчати українське слово, рідну літературу і культуру* (Р. Радишевський); *Ви* ***певні*** *в тім, що се його домівка?* (Леся Українка); *І тільки тим не* ***вартий*** *я докору, що сам себе засуджую суворо* (М. Рильський); *А ще* ***краще****, якби ти подався на села* (Г. Тютюнник);

— **предикативні оцінні та віддієслівні іменники**: *Не* ***диво****, що вони встигли до поїзда раніше від нас* (Газ); *У Мартинка холонуло в душі від* ***згадки****, що він наближається десь до батька* (І. Ле); *Йшла уперто і завзято, з* ***вірою****, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди* (М. Коцюбинський);

— **слова етикету**: ***Вибачайте****, що буду казати правду* (П. Грабовський); ***Дяка*** *тобі, ніченько-чарівниченько, що заховала ти... моє личенько* (Леся Українка);

— **фразеологізми відповідної семантики**, як то: *спадати на думку, дати голову на відруб* (*запевнити*), *дійти висновку, не від того щоб* тощо: *І врешті він* ***дійшов думки****, що треба битись і кричати, вимагаючи звільнити* (О. Слісаренко); *Та я* ***дотримуюсь того пог-***

***ляду**, що раз у житті кожен художник мусить рискнути, або залишитись навіки в тіні...* (О. Слісаренко); *Василь **нічого б не мав проти**, щоб побути пару день дома* (У. Самчук); *І вже сусіди **не від того, щоб** породичати Мусія Завірюху із Гнатом Хоменком* (К. Гордієнко).

У з'ясувальних складнопідрядних реченнях опорні слова можуть поєднуватися із співвідносним словом — займенниковим прислівником ***так***, відмінково-родовими формами займенника ***той***, наприклад:

*Несподівано **трапилося так**, що Василь Петрович сказав правду Платону Юліановичу...* (О. Копиленко); *І звір **того не зробить** дикий, що ви, б'ючи поклони, з братами дієте...* (Т. Шевченко); *В **те**, що вона сама говорила учням, Ольга Карлівна **не** дуже **вірила*** (О. Копиленко); *Ми **не замислилися над тим**, до кого були звернуті оті слова* (В. Козаченко); ***Те**, за що так довго билися, нарешті **настало*** (О. Гончар).

Непрямі відмінки займенника ***той*** потрібні при дієсловах із значенням початку чи закінчення дії:

***Кінчалося на тому**, що Раїса брала олівець і робила в рукопису вставки та поправки* (М. Коцюбинський); *Далі **дійшло до того**, що вони ізненавиділи одна другу* (С. Васильченко).

Є з'ясувальні конструкції, в яких виражається заміна однієї дії іншою за допомогою складеного сполучника ***замість того щоб***: *А король, **замість того, щоб** провчити такого хама, ніби якісь клейноди повернув* (П. Панч).

У з'ясувальних реченнях, на відміну від означальних, де типовим сполучним засобом є сполучне слово (сполучник зустрічається дуже рідко), підрядна частина приєднується до головної як сполучниками ***що***, ***щоб***, ***чи***, ***як***, ***коли***, так і сполучними словами — займенниковими прислівниками ***коли***, ***де***, питально-відносними займенниками ***хто***, ***що***, ***чий***, ***котрий***, ***який***, ***скільки***, які можуть бути в сполученні з прийменниками. Наприклад, сполучним засобом є:

— **сполучник** — *Ця літня жінка з дитячою радістю та наївним самозадоволенням розповіла мені, **що** і їй таки під час війни пощастило одного разу побувати в Харкові...* (О. Слісаренко); *І незчулися обидва, **як** синій вечір заглянув у землянку* (М. Стельмах); *Зовсім не терпить, **коли** в домі ламається якась річ* (П. Бейлін); *Було зарано для того, **щоб** рушити у дорогу* (В. Гренджа-Донський); ***Чи** закличе й військового писаря з його реєстровою старшиною, нічого не було чути* (І. Ле); *Підіте ж до нього і скажіть йому, **нехай** трошки*

згодить (Г. К-Основ'яненко); *Але, якщо бути одвертим, дуже боюся, **якби** я вдруге життя тобі **не** перевів* (А. Головко);

— **сполучне слово** — (у функції підмета) *Але те, **що** не було новим для класичного філолога, мало певну цінність для історичних студій* (*З* преси); (у функції додатка) *Те, **що** ми побачили на подвір'ї, знову вразило і до краю здивувало нас* (В. Козаченко); (у функції обставини способу дії) *Михась цікавився, **як** їй жилося, **як** вона його знайшла* (В. Бобинський); (у функції обставини часу) *За тією розмовою ми так і не помітили, **коли** у Дмитра опинився в руках отой жовтаво-білий прямокутничок гладенької дощечки* (В. Козаченко).

Дещо послаблені з'ясувальні відношення виражають сполучники ***наче***, ***неначе***, ***мов***, ***немов***, ***ніби***, бо зберігають виразний порівняльний відтінок: *Кузьма робить вигляд, **наче** він мудрує* (М. Стельмах); *Мені снилось, **ніби** я літаю* (Т. Шевченко).

Рекомендована література: [1, 188—191; 2; 5, 207—230; 6, 496—519; 7, 313—319; 8, 274—277]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Яка специфіка складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальним?

2. Слова якої семантики та частиномовної належності є опорними в головній частині складнопідрядного з'ясувального речення?

3. Які сполучні засоби характерні для з'ясувальних складнопідрядних речень?

4. Порівняйте групи сполучних засобів, які приєднують підрядні з'ясувальні та підрядні означальні до головного речення.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 37. Назвіть опорні слова чи словосполучення в складнопідрядних з'ясувальних реченнях та охарактеризуйте опорний компонент за частиномовною належністю або типом словосполучення. Чи всі речення належать до з'ясувальних?

1. Держали ми знов раду з Лукашем і з батюшкою, що мені робить і що починати (*Марко Вовчок*). 2. Він чимало чув казок від батька, що і собака — вірний друг людини (*М. Чабанівський*). 3. Одна справа, коли мова пустила коріння на всю глибину тисячолітньої

історії, виросла й визріла разом із народом (*А. Погрібний*). 4. Мені не з руки вчити вас, як треба ставитися до чуда (*Л. Панасенко*). 5. Чи сповниться моя надія — сам не знаю (*П. Кармансъкий*). 6. Дивлюся, як перебігає прекрасний вогник, символ вічного переходу енергії й розкладу матерії, простягаю до нього руки... (*Ю. Яновський*). 7. Подиву гідне й те, що молодий випускник опублікував свої тексти у такому важливому для Харкова й університету часописі, як «Украинский журнал» (*3* преси). 8. Він радий, що бачить мене здоровим, і запрошує до себе в ательє (*Ю. Яновський*). 9. Причина в тому, що ми погодилися бути невдахами (*А. Погрібний*). 10. Ніколи до цієї хвилини Бронко не допускав, що психічні переживання можуть відтворюватися з такою тотожністю (*І. Вільде*). 11. Він мав не тільки муку, але й гордість, і віру, що краса повинна єднатися тільки з красою (*М. Стельмах*). 12. Як це сталося, що Максим не помітив тоді їхніх стосунків? (*О. Копиленко*). 13. Те, що того ранку побачив Ігор у сусідньому дворі, дуже схвилювало його (*М. Чабанівський*). 14. Пише рідна, що навколо хати наш садок вишневий забілів (*В. Симоненко*). 15. У нормі відбувається відбір того, що вже або є в системі, або перебуває в ній у вигляді потенції (*А. Коваль*). 16. Хоча заради справедливості слід зазначити, що повністю описувати подібні ідеї недоречно (*О. Пазяк*).

Завдання 38. Визначте тип сполучного засобу в складнопідрядних з'ясувальних реченнях та функцію сполучних слів як членів речення.

1. Виснажені, до краю знесилені, ми були певні в той час, що дотягаємо свої останні дні (*В. Козаченко*). 2. Тому вона завжди виявляла те, що пропускали інші (*П. Бейлін*). 3. Стала вона і не знає, чи йти далі, чи вертатися (*М. Коцюбинський*). 4. Сам чорт не розбере, хто кого натискає, у кого п'яти сверблять (*Ю. Яновський*). 5. Дівчина очевидячки тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї (*М. Коцюбинський*). 6. Не злічити, скільки їх тут полягло (*О. Гончар*). 7. Нс пам'ятаю, що я сказав робітникам, та вони не звернули на мою знахідку особливої уваги (*Р. Іваничук*). 8. Богдан спробував прислухатися, збагнути своїм юнацьким розумом, про що говорить люд (*І. Ле*). 9. Ми категорично настоюємо на тому, щоб він нас прийняв (*Ю. Смоляков*). 10. І почали поговорювати, кого б вибрати та послати до пана (*У. Самчук*). 11. Тепер уже, заспокоївшись, лісничий прим'якшує голос і запитує в Михайлика, чий він є (*І. Сенченко*). 12. Він навіть дивувався, чому так багато людей в окулярах (*В. Зе-*

мляк). 13. Він і не підозрював, як приємно нам було це почути (*П. Бейлін*). 14. І тільки чути було, як сопів Чуприна над своєю диктою та глибоко зітхав Кізлик (*О. Слісаренко*). 15. Розказують люди, що русалки часто заманюють на берег вівчаря з дудкою і примушують його грати всю ніч (*В. Супруненко*). 16. Також треба глибоко розуміти, про що ти пишеш (*О. Пазяк*).

Завдання 39. У групах речень з однаковими сполучними засобами виокремте складнопідрядні з'ясувальні та складнопідрядні означальні.

1. Лежав горілиць, з розплющеними очима, і під висвист та завивання вітру в збудженій уяві малював собі якийсь далекий, майже казковий час, **коли** в рідному і якомусь новому Києві, в сонячному, з широкими вікнами залі, відкриється скромна виставка ескізів, етюдів, зарисовок (*В. Козаченко*). 2. Професори не люблять, **коли** їх повчають (*П. Бейлін*). 3. І найдивнішим було те, **що** ці чутки здебільшого відповідали правді (*Ю. Смолич*). 4. Поношений, з плямами від студентських супів піджачок, **що** він його надів на першому курсі й скинув на п'ятому (*П. Бейлін*). 5. І те, **що** снилося давно, збулося наяву (*М. Рильський*). 6. Недільний ранок, **який** почався для знаменитого письменника з неприємної телефонної розмови, нараз засяяв для нього всіма найприємнішими барвами (*Л. Панасенко*). 7. На цьому прикладі бачимо, **яким** всебічним був вплив церкви на все життя (*М. Аркас*). 8. Друже мій, ще не знаю, **який** ти з лиця і на ім'я (*М. Рильський*). 9. Основа системи — регулярний облік чисельності шкідливих і корисних видів комах і кліщів, на підставі даних **якого** з урахуванням метеорологічних факторів прогнозується їх шкідливість (*3* преси). 10. Пестициди залежно від того, проти яких шкідників або хвороб їх застосовують, мають відповідну назву (*3* преси). 11. Щоб ти йому не барившися написав, **котрий** Каленикові год? (*Т. Шевченко*). 12. Затоваришував я з конструктором танків, допомагав йому випробовувати нові моделі, **котрі** існували поки що в кресленнях та розрахунках (*І. Росоховатський*). 13. Ще в Києві він обстоював те, **що** їхати до Харкова всім з їхньої делегації ніяк не слід (*А. Головко*). 14. Для Гаврила Івановича агроном Григорій Іванович був особливо дорогий тим, **що** походив із Бессарабії (*Ю. Смолич*). 15. Буває, **що** заведеться в хаті суперечка на міжнародні теми чи й на інші (*М. Рильський*). 16. Нам головне дізнатися, **де** гармати поставлять (*О. Корнійчук*). 17. Мріяв про Україну, **де** не будс «ні пана, ні хлопа» (*В. Бобинський*). 18. Дід сам

чекав, **хто** б йому шматок хліба приніс (*А. Шиян*). 19. І от тепер усі ті, **хто** ще залишався в живих, розмістилися досить вільно у затишному «салоні смерті» (*В. Козаченко*). 20. Дарина й собі повагом рушила до тітки Векли в той бік, **звідки** часом долинали звуки весільного бубна (*Ю. Яновський*). 21. Тепер вам буде цікаво знати, **звідки** я родом (*Є. Гуцало*).

Завдання 40. Утворіть з поданими предикативними частинами складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, використовуючи сполучники *щоб, як, що* та сполучні слова *коли, хто, який.*

Однак журналістові слід пам'ятати, ...
Я б навіть сказав, ...
Опинившися біля моря, починаєш відчувати, ...
Нам смішно дивитися, ...
Тоді нас раптом проймає страх, ...
Василь нічого б не мав проти, ...
Ми не замислилися над тим, ...
Добре жить тому, ...
За всіх часів і в усіх народів було найбільшою святістю, ...

Завдання 41. З кожним зі сполучників *де, куди, звідки, коли* утворіть речення з підрядним з'ясувальним та підрядним означальним.

Завдання 42. Чому, не зважаючи на тотожність головних частин або опорного слова та форми сполучного засобу, подані пари речень належать до різних типів?

Він почув те, що вчора прочитав в газеті — **Він почув те, що** за п'ятнадцять хвилин відходить поїзд, і поспішив до виходу на колію. **Надія, що** жила в душі, тепер зникла — В той день вмерла **надія, що** ми зустрінемось. Як назвати **почуття, що** переповнюють нас ранньою весною? — Нас переслідувало **почуття, що** небезпека реальна.

Завдання 43. Які опорні слова уможливлюють поширення головної частини: а) лише підрядним означальним; б) лише підрядним з'ясувальним; в) і підрядним означальним, і підрядним з'ясувальним? Складіть пари речень різних типів, які б містили в головній частині однакове опорне слово:

Вітер, бажати, птах, усвідомити, звістка, тиша, бачити, думка, відповідь.

3.2. Складнопідрядні речення розчленованої структури

Складнопідрядні речення розчленованої структури містять підрядну частину, яка переважно виконує функцію, аналогічну до обставини в простому реченні, та стосується змісту всієї головної частини. Підрядна частина обставинних складнопідрядних речень приєднується за допомогою сполучників, диференційованих відповідно до типу речень, та сполучними словами. Головна частина може містити співвідносне слово.

3.2.1. Складнопідрядні речення з підрядним місця. Складнопідрядні просторово-ототожнені речення

Для складнопідрядних речень місця характерна варіативність вираження просторового значення — від обставинного місця до означально-локального.

У конструкціях з обставинним значенням співвідносні слова головної частини поєднуються зі сполучними словами ***де, куди, звідки*** (***звідкіль, відкіля***) підрядної частини. Співвідносними словами в головному реченні є займенникові прислівники (***тут, там, десь, кудись, туди, звідти***) та прислівники місця (***скрізь, усюди, знизу, надво́рі*** тощо). Наприклад:

Мистецтво гине ***там, де*** *воно стикається з політикою* (О. Слісаренко); *Вони дивилися* ***туди, де*** *стояла Маруся* (В. Бобинський); ***Звідки*** *хмари,* ***звідти*** *й дощ* (Нар. тв.). ***Скрізь, де*** *не гляну, сухі туманці розляглися* (Леся Українка).

Є приклади речень з підрядними місця, в яких сполучним засобом слугує займенник ***який***: ***У який*** *бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український* (І. Огієнко).

Складнопідрядні речення місця можуть передавати просторове значення і без співвідносного слова в головній частині:

Забудь усе й лети, ***куди*** *життя несе в огні труда* (В. Сосюра); ***Де*** *кров текла козацькая, трава зеленіє* (Т. Шевченко).

Частина речень з підрядним місця має семантичний відтінок означального речення з наявними формальними показниками обставинного, напр.:

А він пригадує село, в садку налиті сонцем сливи, там, де дитинство протекло (В. Сосюра); *Швидше в гай зелений, в поле, Де повітрям тягне з гір!* (П. Грабовський); *Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину...* (С. Руданський).

У таких реченнях із семантикою локальної ототожнюваності зміст головної частини акцентує увагу на об'єкті як місці, поширене означення якого передає підрядна частина.

Проте в конструкціях з формальними показниками складнопідрядного місця на зразок:

*В освітлених покоях, **звідкіль** виїхав Петро Михайлович, стало одразу тихо* (І. Нечуй-Левицький); *Осиротілого хлопця узяв за сина Гордієнко, партизан загону Федорова, **куди** після поранення потрапив Андрійко* (П. Бейлін); *Я їду на величезний ярмарок, **де** невідома мені електрика освітлює нічні міста й прекрасні залізні покрівлі двоповерхових домів* (О. Слісаренко); *Дикими, незнаними речами марить брама у тривожнім сні, **де** сторожа брязкає ключами і скриплять ворота затісні* (В. Симоненко), слід надавати перевагу загальному значенню, що вказує на належність цих речень до означальних — підрядна частина містить розширене означення до слів *покої, загін, ярмарок, сні.*

Рекомендована література: [1, 195–196; 2; 5, 243–245; 6, 519–523; 7, 331–333; 8, 277–279]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть відмінність між реченнями з підрядним місця та просторово-ототожненим.

2. Як розрізняти складнопідрядне означальне речення та просторово-ототожнене зі сполучними словами де, куди, звідки?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 44. Згрупуйте складнопідрядні речення з підрядними місця та просторово-ототожнені залежно від структури головної частини — наявність чи відсутність співвідносних слів. Випишіть пари сполучних та співвідносних слів.

1. Іди туди, де люди творять світло і ставлять хрест на темне і старе (*В. Симоненко*). 2. Непереможно прагну я поставить там високо червону короговку, де й сам орел гніздо не сміє звить (*Леся Українка*). 3. Де котиться між голубих лугів хмаринка ніжна з білими плечима, я продаю сонця — оранжеві, тугі, з тривожними музичними очима (*І. Драч*). 4. Отут, де стрічалися ми, огляньсь, спинися на мить (*Г. Чубач*). 5. Скільки бачило око, скрізь гримів бій (*Ю. Яновський*). 6. Під місяцем, скільки оком вихопиш, стояли похилені, куди їх вітер похилив, перестиглі хліба (*М. Стельмах*). 7. Куди підеш, бідні молодиці, Молодиці і вдовиці потішаєш (*Л. Лепкий*). 8. Давид підвівся з мішків і вийшов надвір, де в сутінях на мішках темні постаті людей і вогники цигарок поблискують (*А. Головко*). 9. Незабаром тріскотнява і гармидер знялись і ліворуч в лощині, десь зовсім близько, де було досі порівняно спокійно (*О. Гончар*). 10. Мала виходила на береги, туди, звідки видно до гаю (*Марко Вовчок*). 11. Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні (*П. Тичина*). 12. Він копав, сіяв, садив і поливав скрізь, де б не оселився, бодай ненадовго (*Ю. Смолич*). 13. В важкі хвилини скорбі та недуг я тихо йшов, куди гляділи очі (*А. Кримський*). 14. Я прийшов із мас, із поля, знизу, де од злиднів очі як огонь (*В. Сосюра*). 15. Де не повернеться — всюди за ним золоте гілля росте (*Г. Тютюнник*). 16. Там, де зорі сягають з-за гори, над водою гнуться явори (*А. Малишко*). 17. Куди не гляну, — літо спом'яну (*І. Гнатюк*). 18. Дитиною хотілося йому полізти тією драбиною туди, де скупчились оті отари, і пристати до них пастухом (*В. Шевчук*). 19. Та дс б не ходив я в далекій дорозі, в чужім чи рідним краю, я згадую вогник у тихій тривозі і рідну хатину свою (*А. Малишко*). 20. Куди не глянь — нового скрізь ознаки (*В. Сосюра*).

Завдання 45. Виокремте спочатку складнопідрядні речення з підрядним місця, а потім — складнопідрядні означальні.

1. Довелося Демидові вийти з університету й рушити в парк навпроти, де в кутку примостився фотопавільйон (*В. Собко*). 2. Дача, де вони жили, була в кращому становищі, ніж решта (*Н. Бічуя*). 3. На болоті біля річки, там, де вогко, тхне теплом, ми знайшли кумедну пташку із пораненим крилом (*Н. Забіла*). 4. У Матвієвій хаті, куди щоночі пробиралися робітники з усього Бориславa на нараду, було тихо (*І. Франко*). 5. Чоловік дав задаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов (*М. Коцюбинський*). 6. Дівчина вийшла на високий зарослий берег, звідки спостерігала широчінь простору (*О. Левада*). 7. І все, куди не йду, холодні трави сняться (*В. Сосюра*).

8. Іван посміхнувся, поглянув у той бік, де стугонів млин (*М. Стельмах*). 9. Де батько впав і мати де, не знає Ганна й досі (*П. Дорошко*). 10. Наслідком татарського лихоліття був остаточний упадок Київської держави і пересування осередку української державності в Галичину, де князь Роман Великий збудував сильну Галицько-Володимирську державу (*С. Рудницький*). 11. Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван (*М. Коцюбинський*). 12. Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони (*М. Коцюбинський*). 13. Боплан дивився в бік лісу, куди подалися запорожці (*О. Довженко*). 14. Все було, куди не підемо, він на очі навертається (*Марко Вовчок*). 15. Та все ж не радив би вириватися самим у поле, де ми будемо легкою здобиччю людоловів! (*В. Малик*).

3.2.2. Складнопідрядні речення з підрядним часу

Головна і підрядна частини складнопідрядного речення з підрядним часу пов'язані відношеннями, у яких зміст підрядного речення розкриває різноманітні часові характеристики дії головного речення.

Зміст підрядної частини та семантика сполучного засобу:

— характеризують момент або часові межі дії головного речення: *Село Хатне утворилося за часів Великої Руїни, **коли втікачі з Правобережжя та Галичини, шукаючи вольностей, посунули на Слобожанщину*** (О. Слісаренко); ***Як надійшла ніч**, я виступив зі свого схову і пустився в село* (В. Гренджа-Донський); ***Як прийде час летіти за моря в світи**, — знімешся і першим в небі будеш ти* (Олександр Олесь); ***Та тільки стихли кроки за порогом у дворі**, із своєї кімнати вийшов Мартин Іванович* (О. Копиленко); ***Тільки, коли вже завертали втікачі поза рогом вулиці**, аж тоді карабінери кинулись до своїх коней* (І. Ле); ***Ледве я дійшла до хати**, На порозі впала* (Т. Шевченко);

— вказують на ситуацію, яка стала причиною, початком дії головної частини:

***З того часу, як він почав ясніше формувати свої думки, свої бажання**, потреба розумної, живої, корисної праці стала його безпремінною умовою життя* (М. Коцюбинський); ***Після того, як він оженився**, він ніби виріс в своїх очах* (І. Н.-Лечицький); ***Відколи Настя вступила в його хату**, в хаті стало тихо та весело* (М. Коцюбинський);

— вказують на межі тривання дії головної частини:

*З очей Одарки Іванівни тихими струмками текли сльози і довго звивалися по зморшках обличчя, **доки знайшли шлях до скорботних губів...*** (О. Копиленко); *До пізньої осені, **поки не залишили людей останні сили**, нас гріли гарячі надії, додавала сил тверда віра в себе і в неминучий порятунок* (В. Козаченко); ***Поки не згине останній з вас, отруєних зневір'ям**, не ввійде мій народ в обітовану землю* (Леся Українка).

За формальними ознаками найпоширенішим засобом зв'язку між предикативними частинами є:

— сполучники прості (***як, тільки, лише, ледве, щойно***):

***Як** іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються* (Г. Тютюнник); *Цього весняного ранку Оксен устав, як завжди, рано, **тільки** проспівали треті півні* (Г. Тютюнник); *Ранком, **щойно** сходило сонце, він уже був у конторі* (В. Козаченко); ***Лише** броненосець наблизився до рейду, на його палубу... висипали матроси* (П. Панч);

— сполучники складені (***в той час як, тим часом як, в міру того як, після того як, перед тим як, з того часу коли, з тих пір коли, відтоді як*** тощо):

***Тим часом, як** вона співає, у садочок входить молодий хлопець* (Т. Шевченко); ***Після того як** дядьки розійшлись, ні Федот, ні Йонька спати не лягли, а засвітили каганець і пішли в комору* (Г. Тютюнник); *А ридаю мов дитина, **тільки що** згадаю Катерину* (Т. Шевченко); *Генеральша, **перш ніж** сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків* (Панас Мирний); ***Відтоді як** було встановлено подібність між парадигматичними властивостями слова і речення, почалося вивчення парадигми речення за аналогією до парадигми слова* (З. Валюх).

У реченні складені сполучники ***після того як, перед тим як, до того як*** можуть розподілятися між двома частинами, розділеними комою, пор.: ***Перед тим як** вечеряти, Гнат, вийшовши на ґанок, тонко засвистів* (І. Муратов) та ***Перед тим, як** іти на роботу, Пархоменко завжди зупиняється перед календарем* (Н. Рибак).

За способом уживання часові сполучники поділяються на:

— одиничні (або одномісні) (***як, ледве, відколи як, тільки, після того як, перед тим як, до того як*** тощо):

***Ледве** Валя закінчила перев'язувати Миронові ноги, дві баби скромно зайшли в хату* (О. Копиленко); ***Тільки що** польські полки*

раннім ранком рушили ближче до річки, сторожа прилетіли в козацький табір... (І. Нечуй-Левицький). ***Тільки-но*** *темрява сховала чоловіка, до Івана Тимофійовича почали сходитися товариші з його п'ятірки* (М. Стельмах); ***Після того як*** *«Дощечки Ізанбека» були розшифровані й перекладені, вони одержали назву «Велесова книга»* (М. Слабошпицький); *Щоранку,* ***перед тим як*** *іти на роботу, він брав березового віника і замітав подвір'я* (В. Земляк);

— двомісні (або парні) (***як тільки... то***, ***тільки... так***, ***тільки що... то***, ***ледве... як***, ***тільки-но... як*** тощо):

Ледве *Тарасові минуло 9 літ,* ***як*** *умерла мати* (Панас Мирний); ***Тільки*** *передвечірні тіні загойдалися на снігах,* ***як*** *він, спираючись на палицю, раз по раз виходив у двір, не можучи знайти собі місця* (М. Стельмах); *Чіпка* ***тільки*** *вийшов з двору,* ***так*** *і наліг на свої ноги* (Панас Мирний); ***Як*** *я озвався,* ***то*** *й до мене заговорили* (Марко Вовчок); ***Тільки що*** *вона вийшла з лісу на чисте поле,* ***як*** *одразу вгляділа страшну пожежу, схожу на пекло* (І. Нечуй-Левицький); ***Як тільки*** *вони приземлились,* ***то*** *один замахнувсь якимсь жезлом, схожим на очеретину...* (О. Гончар); ***Тільки-но*** *ви до хати,* ***як*** *напівгола дітвора шарахнулась на піч...* (Г. Косинка).

Співвідносними словами в головній частині є займенникові прислівники ***тоді***, ***відтоді*** або слова темпоральної семантики (*щовечора, вранці, влітку, вдосвіта* тощо): *Людина відчуває свою слабкість* ***тоді***, ***коли*** *її покидають надії* (Б. Харчук); *День за днем, рік за роком минає четвертий рік* ***відтоді***, ***як*** *він працює у Ширяєва* (О. Іваненко); ***Вдосвіта***, *коли ще над болотом стояв туман, Кириченко і Малахов, обидва русяві, із ручайка випливли на річку й тихо, без плескоту, наблизились до другого берега* (П. Панч).

Серед складнопідрядних часу виокремлюють такий тип речень, який в мовознавчій літературі називають взаємопідрядними: *Ще високо над обрієм стояло сонце, коли гребці закінчили згрібати сіно* (Ю. Збанацький). Для них властива також заперечно-стверджувальна модальність: *Не встиг Хома зупинити коня, як його вже оточили засмальцьовані збуджені робітники* (О. Гончар); *І ще він* [грім] *не зник за ясним небосхилом, як уже заговорило все широченне передпліччя, майнувши до найдальших флангів червоними язиками спалахів* (О. Гончар).

Часові відношення межують із:

— умовно-наслідковими, оскільки дія характеризується як закономірність, аксіома, основана на життєвому досвіді істинність: *Коли*

навколо тебе всі трудяться, щось творять, то відповідні біотоки й на тебе йдуть (О. Гончар); *Людині страшно, коли горять її домівки* (Ю. Янковський);

— сурядними, якщо зміст речення вказує на раптовість дії: *Село жило звичайним розміреним життям, коли на вулиці його, переправившись через Одер, виїхали важкі машини* (В. Собко); *Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні скелі, вона так і заклякла* (М. Коцюбинський).

Рекомендована література: [1, 191—192; 2; 5, 245—267; 6, 523—541; 7, 329—331; 8, 279—282]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику складнопідрядного речення з підрядним часу за структурою і семантикою.

2. Назвіть різновиди часових значень у складнопідрядному реченні з підрядним часу.

3. У яких типах речень зустрічаються сполучні засоби темпоральної семантики?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 46. Визначте тип поданих складнопідрядних речень. З'ясуйте, які з них не можна назвати складнопідрядними з підрядним часу? Назвіть різновиди часових значень і засоби зв'язку в кожному типі складнопідрядного речення з підрядним часу.

1. В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам професор (*І. Нечуй-Левицький*). 2. З того часу, як Марина Михайлівна почала вчити Настю робити складні перев'язки, життя Кольки стало дуже важким (*В. Собко*). 3. Але коли Маркевич заграв з скрипачем Стерном концерт Ліпінського, Тарас відчув себе на сьомому небі (*О. Іваненко*). 4. Не запалюючи світла, я ліг у постіль і довго крутився, поки заснув (*П. Бейлін*). 5. Не встигла Тамара про це подумати, коли знову рипнули двері (*О. Копиленко*). 6. Не кричи «ау», доки не вийшов з лісу (*Нар. тв.*). 7. Коли інші з обов'язку службового старалися, то Семен все робив напоказ (*А. Дімаров*). 8. Коли нема пророка на землі, Нехай злетить він з гір таємних (*В. Собко*). 9. Коли тільки я дихнув духмяним степовим повітрям, перед моїми очима постала рідна домівка (*М. Смоленчук*). 10. Увечері

поспішаєш додому і чекаєш, доки не затупотять кроки на східцях... (*О. Копиленко*). 11. Олекса навіть не отямився, як закінчив начорно всі доправки (*Ю. Мушкетик*). 12. Шрам хотів їй щось сказати, як до кімнати вбіг зв'язківець (*В. Собко*). 13. Ледве дівчинка навчилася ходити, вже дивилася за меншим (*С. Денисенко*). 14. Лиш тільки він [Садовський] з'являвся на сцені, одразу привертав увагу глядача (*О. Дейч*). 15. Тільки що вийшов на широкий шлях, аж тут йому назустріч баран (*Нар. тв.*). 16. І хитається, все хитається степовий бурлака, здається, наспівує ту ж тягучу, сумно-спокійну мелодію, тільки що не чутно її за вітром (*С. Васильченко*). 17. Тільки що вона вийшла з лісу на чисте поле, як одразу вгляділа страшну пожежу... (*І. Н.-Левицький*). 18. Тільки що він, набравши повну жменю [мідяків], ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі (*М. Коцюбинський*). 19. Панса якусь хвилину мовчить, тим часом як Прісцілла силкується встати йому назустріч (*Леся Українка*).

Завдання 47. Згрупуйте складнопідрядні речення з підрядними часу залежно від структури головної частини (наявність чи відсутність співвідносних слів). Випишіть пари сполучних та співвідносних слів.

1. І коли ген, там далеко на другому кінці, зупинився останній віз, на битому шляху стало так тихо... (*В. Бобинський*). 2. Театральний рецензент ледве встиг доказати останнє слово, як Чуприна припечатав на його обличчі дзвінкого ляпаса (*О. Слісаренко*). 3. Не буде щастя ні мені, ні люду, Доки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща (*М. Вороний*). 4. Це було недовго після того, як вона побачила його вперше (*В. Бобинський*). 5. Тільки сонце зійшло над посірілим, сумним від ночі лісом, коли раптом застукотів дятел, вибиваючи ритм новому дню (*В. Стус*). 6. А просто я беру тебе за руку, як затихає найлютіша мука (*В. Симоненко*). 7. Відтоді, як порвано усі зв'язки з зовнішнім світом, Андрій Васильович втратив рівновагу (*О. Слісаренко*). 8. Спершу говорили про поважні справи, поки не вглядів хтось Тихона (*А. Головко*). 9. Як тільки подорожні виткнулися з долини, вона заревла, закрутила, сипонула у вічі холодним приском і покотила далі (*В. Малик*). 10. Щоразу, як їм припадало йти в атаку на мистецькі позиції, несучи, як знамена, свої полотна, мистецько-професорська старизна робила вилазку й розбивала Чуприну й Кізленка впень (*О. Слісаренко*). 11. В різних регіонах України починали співати веснянки тоді, коли вперше закує зозуля чи подасть свій голос вівсянка (*В. Скуратівський*). 12. Від-

коли пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвист їхніх крил, гудіння млинових жорен і присвист, і зітхання ковша (*М. Стельмах*). 13. Загалом настороженість їх не кидала з того часу, як вони «влипли» в цю справу (*О. Слісаренко*). 14. Тому суспензії перед тим, як заливати в обприскувачі і під час обприскування, слід обов'язково перемішувати (*З преси*).

Завдання 48. Із сукупності речень зі сполучником та сполучним словом *коли* виокреміть складнопідрядні речення з підрядним часу, з'ясувальні, означальні.

1. За тією розмовою ми так і не помітили, **коли** у Дмитра опинився в руках отой жовтаво-білий прямокутничок гладенької дощечки (*В. Козаченко*). 2. Не вимучуйте з себе сміху, **коли** серце стогне від мук (*В. Симоненко*). 3. Чого вартий хоча б один отой рух, **коли** матрос, відкинувшись у красивій недбалості назад, розтягує гармонь (*О. Гончар*). 4. Люблю, **коли** хвилі шумують, лишаючи слід (*В. Симоненко*). 5. Раїса рада була, **коли** Тася часом з самого ранку забігала й тягла її в ліс або в поле (*М. Коцюбинський*). 6. Того року, **коли** Грицькові треба було йти на військову службу, вперше вийшла на гулі Орина (*А. Головко*). 7. Князь Семен Васильович Прозоровський розгорнув пергаментні сувої, **коли** раптом до кремлівської палати зайшов посол польського короля Маховського (*Н. Рибак*). 8. У людини, як і в птаха, настає в житті такий час, **коли** в неї міцнішають крила (*Ю. Клен*). **Коли** зійшов місяць, море постелило йому під ноги золотий килим (*М. Коцюбинський*). 9. У зимові довгі вечори, **коли** до півночі всі працювали, бувало, ні до кого по-справжньому і слова сказати (*А. Головко*). 10. Дівчина була об тій порі, **коли** кожного манить щось загадкове, незбагненне і таємниче (*В. Симоненко*). 11. Ці слова я почув від Павла Григоровича Тичини, **коли** він під час однієї з розмов узяв олівець і записав на аркушику якусь думку (*С. Тельнюк*). 12. Зовсім не терпить, **коли** в домі ламається якась річ (*П. Бейлін*). 13. На початку зими, **коли** в сірих холодних сутінках журяться села, червоні грона гордої калини звеселяють серця людей, наповнюють їхні душі спокійним чеканням світлих змін (*В. Супруненко*). 14. Умремо за те прекрасне майбутнє, **коли** не буде політики... а буде одне мистецтво! (*О. Слісаренко*). 15. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, **коли** падають вони несподівано нишком додолу в траву (*О. Довженко*). 16. Він був веселішим навіть там, на подвір'ї, **коли**, здавалося, йшлося про життя і смерть (*В. Козаченко*).

3.2.3. Складнопідрядні речення з підрядним умови

Серед складнопідрядних обставинних речень прийнято об'єднувати в одну групу складнопідрядні *причини, умови, мети, наслідку, допусту*, оскільки виявлена їхня спорідненість. Для цих речень характерне значення зумовленості, залежності однієї ситуації від іншої.

Складнопідрядні речення з підрядним умови виражають пряму зумовленість. Підрядна частина вказує на бажану чи реальну умову, за якої може здійснитись дія, відображена в головній частині.

Підрядна частина приєднується до головної сполучниками ***якщо***, ***коли***, ***як***, ***раз***, ***аби лише***, ***аби тільки*** в реченнях, що виражають реальну умову:

*І **якщо** впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі, стануть над тобою, листям затріпочуть, тугою прощання душу залоскочуть* (В. Симоненко); ***Коли** ми в такому дусі виховаємо канашкіних і чумачок, це вже набагато наблизить нас до ідеалу* (П. Бейлін); *Благо тобі, **як** у хаті є з ким розмовляти* (Т. Шевченко); ***Раз** ми разом, значить, разом всі ми сходимось в одно* (П. Тичина); *Бог молитву до себе приймає будь-де, **аби лиш** серце було просвітлене* (П. Загребельний); *Все прийметься, **аби тільки** з любов'ю посіяли, — весело каже інструктор* (О. Гончар).

Це значення виражають також і складені сполучники (***за умови, якщо***; ***на випадок, якщо***; ***у тому разі, якщо***; ***за умови що***): ***В разі** їх потрібно буде продовжити, ми сповістимо вас...* (Ю. Смолич).

Підрядна частина зі значенням ірреальної, нездійсненної умови приєднується сполучниками ***коли б***, ***якби***, ***аби*** до головної, вираженої формою умовного способу: *Лице його було б навіть гарним, **коли б** не дикувата посмішка широкого рота* (В. Малик); ***Якби** на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила* (Нар. тв.); *Навіть було б смішно, **аби** ті черевики вихопилися наперед* (В. Земляк).

У головній частині може стояти:

а) співвідносне слово ***тоді б***: ***Коли б** же я був соловейком, до тебе **тоді б** прилітав...* (Леся Українка); ***Якби** мені знову колишня сила..., **тоді б** мене туга оця не гнітила* (Леся Українка);

б) сполучник-відповідник ***то (так)*** у випадку препозиції підрядного речення: ***Якщо** татари вже досягли Горошиного і Чутівки, **то** незабаром будуть і в Дубовій Балці* (В. Малик); ***Аби** сіяв вчасно, **то** і вродить рясно* (Нар. тв.). ***Аби** була протитанкова міна, то й мокрого місця не лишила б* (А. Дімаров).

Наявність сполучника-відповідника ***то*** (***так***) в головному реченні та відсутність сполучника в підрядному характерне для складнопідрядного речення з узагальненим значенням умовності: *Пошануй одежину раз, **то** вона тебе десять раз* (Нар. тв.); *В гості ходить, **так** треба й до себе водить* (Нар. тв.).

Серед складнопідрядних речень з підрядним умови є конструкції, в яких значення умови реалізовано відповідно до збільшення певних ознак:

***Чим** чорніший пар, тим біліша паляниця* (Нар. тв.); ***Чим** більше нервувала Ганна, **тим** більше нервував чоловік* (Т. Осьмачка); ***Чим** ближче під'їжджали до славногородецького чорнолісся, **тим** більше Дмитро непокоївся, хвилювався і поспішав до завітної землі* (М. Стельмах).

Рекомендована література: [1, 192—193; 2; 5, 292—302; 6, 541-551; 7, 334—335; 8, 292—294]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику складнопідрядного речення з підрядним умови за структурою і семантикою.

2. Назвіть можливі засоби поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні з підрядним умови.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 49. Виокремте сполучний засіб в складнопідрядних реченнях з підрядним умови та назвіть тип речення за модальністю.

1. Невесело на світі жить, коли нема кого любить (*Т. Шевченко*). 2. Якби ж то працював, то вкинув би мішок борошна на підводу й спровадив би помольця до Вавилона (*В. Земляк*). 3. Моя старенька, люба моя мамо, Коли б дорогу знала ти сюди, Пішла б одна глибокими снігами шукать мої заметені сліди (*І. Сенченко*). 4. Якщо вже заражувати лихові, то гуртом! (*В. Малик*). 5. Якби фортуна не була сліпою, хіба б лежав той грек на дні Супою? (*Л. Костенко*). 6. Раз серце собаче, то і народ малий, і зведеться здорове число їхнє нінащо

(*В. Барка*). 7. Аби нам у гори дістатись, я тебе там вигою, брате (*Леся Українка*). 8. Які б то звуки розітнулись, Коли б ви дивних струн торкнулись!.. (*Олександр Олесь*). 9. Е-е, чоловічок, ти невисоко цініш нас, якщо вважаєш, що ми дозволимо тобі йти пішака (*В. Малик*). 10. Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші — без вогнів (*Г. Тютюнник*). 11. Я міг би дати вам довічну славу, якби вона приходила з жалю (*М. Рильський*). 12. Якщо помру по дорозі, хай хоч мої кості відвезуть додому (*Р. Іваничук*). 13. Як уже раз відірвешся від свого вугла, то чужим мусиш здихати (*Р. Іваничук*). 14. Усе можна налагодити, аби лиш не заважало керівництво (*З преси*).

Завдання 50. У реченнях з однаковими сполучними засобами визначте тип складнопідрядного речення.

1. **Коли** я вас образив, то прошу пробачення (*М. Хвильовий*). 2. Ми вперше були там у них, **коли** ви нас заарештували (*О. Сліса-ренко*). 3. Вже й сонце зійшло, **коли** всі зібралися на вулиці (*Г. Косинка*). 4. **Коли** ж забудеш рідну мову, Загубиш душу ти свою (*В. Симоненко*). 5. І **коли** він прибився до берега, я перший заляскав у долоні (*В. Дрозд*). 6. Так, армія тоді непереможна, **коли** любов зове її на бій (*Б. Олійник*). 7. Не вимучуйте з себе сміху, **коли** серце стогне від мук (*В. Симоненко*).

8. Це ненормально, **якщо** чоловік, живучи в Україні, боїться того, що він українець (*Б. Олійник*). 9. **Якщо** вірити Гаю Марію, то дворяни — це корінь зла (*З преси*). 10. Добре, **якщо** літо і вода тепла (*М. Матіос*). 11. Потім деякі діти поспішали нести вечерю до своїх хрещених батька чи матері, **якщо** ті жили недалеко на хуторах... (*С. Денисенко*). 12. Вона... навіть навчилася писати лівою рукою на випадок, **якщо** раптом права перестане її слухатися (*З преси*). 13. Вклонитись можна юності своїй, **якщо** знаходиш квіти власних мрій у торжестві утвердженої справи (*Є. Летюк*).

14. **Як** нема чого їсти, то й святий збунтує (*В. Винниченко*). 15. **Як** привезли Василька у Володимир до Давида, то той посадив його в окрему хату і до неї приставив сторожу (*М. Аркас*). 16. Побачивши молоко і ненормовані скибки хліба, Тамара тільки тоді відчула, **як** їй хочеться їсти (*О. Копиленко*). 17. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, **як** з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці (*І. Нечуй-Левицький*). 18. Ніколи перед тим запорожці не мали такої сили, **як** за гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (*В. Богаєвський*).

3.2.4. Складнопідрядні речення з підрядним причини

Складнопідрядне речення умови репрезентує ситуацію головної частини як спричинену ситуацією підрядної.

Зв'язок предикативних частин здійснюється за допомогою:

простих сполучників: ***бо, щоб, що, оскільки, адже, позаяк***:

Чингізханів напередодні змінив спосіб передачі патронів, ***бо*** *одвідини Сапрона були чомусь небезпечні* (О. Слісаренко); *Вона боялася назвати річ по імені,* ***щоб*** *Михася тим не схвилювати* (В. Бобинський); *Від того й земля нам ставала рідніша, що з небом вона обнялася крильми* (Б. Олійник); ***Оскільки*** *електромотора не було, то динамку крутили руками* (Г. Тютюнник); *Працю хлібороба я високо ціную, адже він усіх нас годує* (І. Цюпа);

складених сполучників: ***тому що, завдяки тому що, на підставі того що, в силу того що, у зв'язку з тим що, через те що, з тієї причини що, виходячи з того що, за рахунок того що, внаслідок того що, зважаючи на те що, тим більше що***:

Нехай прийде, ***тому що*** *він повинен вислухати мене* (Н. Рибак); *Не писав я до тебе в останні два дні* ***через те, що*** *був у дорозі* (М. Коцюбинський); *На гострі брили кинули його і прикували боговою люттю,* ***за те що*** *в муках праведних вогонь він передав на добре діло людям* (Б. Олійник); *Мимоволі я теж прибирав гідності та статечності,* ***тим більше що*** *Дармограїха на людях зверталася на «ви» й іменувала поштиво по батькові* (Є. Гуцало); ***Унаслідок того що*** *подібні новотвори формують специфічне деструктивне бачення дійсності, антагонують зі звичними назвами речей, вони виявилися особливо суголосними сучасній постмодерновій літературі й культурі взагалі* (М. Баган).

Компоненти таких сполучників — співвідносні слова в головній частині — з'являються тоді, коли розчленовуються на дві частини: компоненти ***тому***, ***тим***, ***те*** стають логічно наголошеними центрами головної частини, пор.: *На морі ставало темно,* ***тому що*** *з берега насувала важка чорна хмара* (О. Донченко); *Все це* ***тому, що*** *я сам гречкосій, до людей не гордий* (О. Гончар).

Серед складнопідрядних причинових речень розрізняють підтипи за відтінками значення: власне-причинові та невласне-причинові. В реченнях із *власне-причиновим* значенням дія підрядної частини чітко визначається як причина того, що відбувається в головній:

Та я не повірив у загибель, бо був я не такий досвідчений і мудрий, як вони, мої родичі (О. Слісаренко).

Підрядна частина речення з *невласне-причиновим* значенням виражає обґрунтування, уточнення, виправдання дії, вираженої головною частиною, або якісь узагальнення, застереження:

Десь за північ перевалило, бо Стожари уже сяяли на заході (М. Стельмах); *Видно, було уже пізно, бо ніде по хатах не світилось* (Панас Мирний); *Не женися на багатій, бо вижене з хати* (Т. Шевченко); *Поважайте його, діти, бо то батько сивий!* (Т. Шевченко); *Часом напливами набігають аж до садиби, бо не може селянин жити без смужки жита на власнім городі* (І. Цюпа).

Виникають труднощі у визначенні типу речення, що містить в головній частині слово емоційного стану, оскільки причинове значення підрядної частини накладається на з'ясувальну семантику в разі сприйняття цього слова як опорного:

Ляхи нервуються, що ми не премося наосліп, сидимо в облозі тихо (П. Панч); *Та й спасибі ж тобі, сину, що не осиротив рід!* (Б. Олійник); *Ми вдячні йому за те, що його полум'яна поезія зігріла серце Шевченка, обвіяне холодом царського заслання* (П. Загребельний).

Рекомендована література: [1, 194—195; 2; 5, 287—292; 6, 551—560; 7, 333—334; 8, 287—289]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть різновиди складнопідрядних речень з підрядним причини.

2. У яких випадках у головній частині складнопідрядного речення з підрядним причини з'являється компонент — співвідносне слово?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 51. Назвіть у реченнях з підрядним причини сполучні засоби. Диференціюйте речення на власне-причинові та невласне-причинові.

1. І свого листа Котовський адресував вам у зв'язку з тим, що ви не платите утримання робітникам заводу (*Ю. Смолич*). 2. Не дивися, Михасю, на світло, а то забудеш те, що тобі сниться (*В. Бобинський*). 3. Він, цей біль, водночас якось давно уживався з чутливістю, з чутливістю і сердечністю, тому що сприймали його, як неминучість (*П. Бейлін*). 4. Не доводиться мені давать під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші (*Т. Шевченко*). 5. Ні один з перелічених засобів не є універсальним, бо для кожного шкідника треба синтезувати спеціальний для нього антифідинг чи хімічний стерилянт (*З* преси). 6. Самотній же тому, що нікого не люблю (*С. Тельнюк*). 7. На багатьох патякали язики, й інші брехливі вісті не лежали на місці, бо погана чутка далі од хорошої чутна (*Є. Гуцало*). 8. І від того вночі не спиться, щоб майбутнє словами значити (*М. Сингаївський*). 9. Де там уже повторювати вимірювання кутів та іншу премудрість, коли великі тихі сніжинки коливаючись летять з неба і туляться до шибок! (*О. Копиленко*). 10. У системі заходів боротьби проти шкідників та хвороб хімічний метод найефективніший, оскільки дає можливість швидко обробляти сади на великих площах (*З* преси). 11. Не йди в дорогу без запасу, бо хвіст од голоду надмеш (*І. Котляревський*). 12. І ще більшим було Лесине хвилювання від того, що Сергій і справді ніби не змінився (*В. Козаченко*). 13. Та й про це я нікому не сказав, бо мати наказала викинути всі мої багатства в твердій валюті цвяхів, хоч і іржавих, та ще дебелих (*О. Слісаренко*). 14. Козаченько зажурився, що без долі уродився (*Нар. тв.*).

Завдання 52. Виокремте із сукупності речень складнопідрядні з підрядним причиновим та умови. У якому реченні визначення його типу викликає труднощі?

1. А нам була лише радість від того, що могли хоч чимсь віддячити хлопцеві за все, що він зробив для нас (*В. Козаченко*). 2. І чим холодніша вода, тим швидше біль відпускав Дарусю (*М. Матіос*). 3. Мова — це архів переживань і думок народу, свідок його змагань і долі, тому вона діє на нові покоління через сторіччя (*Л. Ребет*). 4. Тож треба, справді, бути дуже молодим, дуже наївним і дуже вірити у свою зірку, щоб мати охоту до малювання у цьому царстві смерті, крові, нужі, голоду й холоду! (*В. Козаченко*). 5. Раз виганяють з дому, так навряд щоб нагодували (*О. Копиленко*). 6. Грецький світ не став національною спільнотою тому, що був розбитий на мікрокосмос (*М. Аркас*). 7. Як вітер не віє, то вітер не шелестить (*В. Гренджа-Донський*). 8. Уявити собі наслідки дії такого урагану неможливо, адже швидкість руху подібного вітру набагато переважала б швидкість поширення звуку в повітрі (*З* преси). 9. Як багато птиць — не буде гусениць (*Нар. тв.*). 10. Коли взяти до уваги вік хворого і давність захворювання, можна було думати про перетворення виразки на рак (*П. Бейлін*).

3.2.5. Складнопідрядні речення з підрядним мети

Зміст складнопідрядного речення з підрядним мети виражає бажану передбачувану подію, передумовою якої є дія, зафіксована у головній частині. Гіпотетична, спрямована у майбутнє дія підрядної частини виражається інфінітивом або ірреальним способом дієслова.

Найпоширенішим засобом зв'язку є сполучники ***щоб***, ***аби***:

Свідоміші вирішили покинути свої родини і йти з військом, ***щоб*** *оминути ворожу кару* (В. Бобинський). *Він рад буде навіть поступитися чим-небудь,* ***аби*** *привести діло до кінця* (Панас Мирний).

Сполучним засобом може виступати й частка ***тільки б***:

І у панаса грати стала, Енея ***б тільки*** *уловить* (І. Котляревський).

Складнопідрядні речення з підрядним мети поділяють на:

— власне-цільові:

Пророцький дар у тебе лиш на те, щоб іншим край обіцяний вказав ти (І. Франко); *Ми з тіткою йшли вулицею швидко, аби встигнути вчасно до діда-кравця* (Г. Тютюнник); *Щоб було де заховатись від негоди, Верига обладнав собі під горою землянку* (П. Панч); *А ввечері мій Ярема, щоб не сердить отамана, покинув Оксану* (Т. Шевченко); *Карпо, щоб ні з ким не зустрітись, перескочив через паркан, бігцем подався додому* (М. Стельмах);

— невласне-цільові, в яких мова йде про непередбачувані, несподівані, небажані наслідки, які не становлять справжньої мети:

Уже кружляє листя жовторжаве, щоб на асфальті мокрому спочить (М. Рильський); *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувать* (П. Дорошенко);

— фразеологізовані структури зі значенням достатньої, недостатньої чи надмірної підстави:

Мабуть, ***достатньо*** *самої присутності лікаря,* ***щоб*** *недуга злякалася* (Н. Рибак). *Грошей у мене б стало, щоб поїхати до Ніколського і назад вернуться* (Т. Шевченко)

У складносурядних реченнях з підрядним мети зустрічаються складені сполучники — похідні від основної форми ***щоб***: ***для того щоб***, ***за тим щоб***, ***з тим щоб***, ***на те щоб***. Речення з такими сполучними засобами семантично близькі до з'ясувальних:

Зібралися тут лише ***для того, щоб*** *нудитися* (О. Гончар). *Бригада закінчувала трудовий день* ***з тим, щоб*** *завтра новий день продовжити з новим завзяттям* (Ю. Яновський). *У присадибних і колективних садах,* ***для того щоб*** *виловити гусінь яблуневої плодожерки, з появою першої червивої падалиці під деревами яблуні та груші на штамби дерев накладають ловильні пояси з рогожі, мішковини, гофрованого картону* (З преси).

За препозиції підрядної частини в головній може виступати корелят ***то***:

Щоб *знать людей,* ***то*** *треба пожить з ними* (Т. Шевченко).

Рекомендована література: [1, 193—194; 2; 5, 285—284; 6, 568—574; 7, 337; 8, 289—292]

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 53. З'ясуйте тип складнопідрядних речень зі сполучником *щоб*.

1. Я хочу жити так, Щоб серце билось в такт З гарячим серцем рідного народу (*В. Кузьменко*). 2. Ополудні наші війська відступили аж до села й тут вирішили за всяку ціну держатися до ночі, **щоб** дати час і змогу обозам від'їхати (*В. Бобинський*). 3. Не можна сказати, **щоб** руки Такаєвої відзначалися особливою тонкістю ліній та аристократизмом (*П. Бейлін*). 4. Дбала за те, **щоб** не жарко було шановному гостеві (*О. Гончар*). 5. Для того й збудований був цей собор, **щоб** у хвилину розпачу людина не втрачала віру в життя (*О. Гончар*). 6. Було зарано для того, **щоб** рушити у дорогу (*В. Гренджа-Донський*). 7. Фалалій тепер говорив звичайною мовою, видимо, намагаючись, **щоб** його найкраще зрозуміли товариші (*О. Слісаренко*). 8. Ну що ж, я за те, **щоб** була форма (*О. Копиленко*). 9. Всією жіночою дбайливістю пильнувала, **щоб** було вигідно Михасеві лежати на возі (*В. Бобинський*). 10. Арсен прокладав шлях, пильно вдивляючись у неясні обриси горбів і ледь помітних у безпросвітному мороці гаїв, **щоб** не збитися з дороги (*В. Малик*). 11. Після смерті Святополка кияни вирішили послати послів до Володимира та просити, **щоб** він приїхав у Київ і став за великого князя (*М. Аркас*). 12. Розіплю свої думи в дозори, **Щоб** у сизому міражі Не ступало свавільне горе На кордони своєї душі (*В. Симоненко*). 13. Для того, **щоб** говорити про людей, треба вийти з натовпу, лишивши там безвільно-лякливу психологію маси (*С. Цушко*).

14. Настя варта того, **щоб** ми її відвідали (*У. Самчук*). 15. В передчутті божественної миті Ми мусимо іти на каяття, **Щоб** наші друзі, правдою умиті, Наповнилися світлом за життя (*М. Рильський*). 16. Його вистачало на те, **щоб** і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток (*Є. Гуцало*). 17. Немає брата, ні сестри, **Щоб** не заплакані ходили, Не катувалися в тюрмі (*Т. Шевченко*). 18. ...ми повинні в такому напрямку впорядкувати свою мову й свій правопис, **щоб** він найбільше відповідав східноукраїнській мові, і то її центрові... (*Б. Грінченко*). 19. З Лагодою і Такаєвою ми розсталися з тим, **щоб** о пів на сьому зустрітись на автобусній станції (*П. Бейлін*).

3.2.6. Складнопідрядні речення з підрядним наслідку

Підрядна частина цього типу конструкцій вказує на наслідок дії, про яку говориться в головній, приєднується нерозкладним сполучником ***так що***, сполучниками ***що***, ***аж***, ***так***, сполучними виразами ***від чого***, ***через що*** без співвідносного слова:

Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, ***так що*** *аж темно під ним* (М. Коцюбинський); *Під час сівби я занедужала,* ***так що*** *й з полу не зведусь* (О. Бойченко); *Щось гоготить і клекоче,* ***аж*** *земля двигтить* (І. Цюпа); *Шпаркі вітри вгорі шугають,* ***аж*** *крони,* ***аж*** *стволи гудуть* (П. Дорошенко); *Десна розпливалась так пишно,* ***що*** *у воді потопали не тільки ліси й сінокоси (О. Довженко); Був я трохи спочив на селі літом — та як вернувся додому та вскочив одразу у всякий клопіт та працю,* ***так*** *здоров'я й пропало (М. Коцюбинський); За вікном так само лютував вітер,* ***від чого*** *по кімнаті ходили довгі прохолодні смуги повітря* (В. Шевчук); *Митрополит Маційвич ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства,* ***через що*** *йому часто доводилося воювати з вищим урядом і з самим Синодом* (І. Огієнко).

Складнопідрядне наслідкове речення об'єднує значення підрядних частин, що виражає спрямованість дії в майбутнє, але на відміну від цільових речень у підрядних наслідку результативність не гіпотетична, а реальна.

Серед складнопідрядних речень, семантика яких вказує на відношення наслідку, є конструкції:

— з формальними показниками означальних речень:

Платон в буянні ночі одкривав топку паровоза і підтримував ***такий*** *вогонь,* ***що*** *поїзд мчав* (О. Корнійчук);

— з відтінком супровідної дії:

Голоду бояться пташки, тому й покидають нас (О. Копиленко); *Процес супроводжується зниженням температури рідини, тому для уникнення замерзання необхідний приплив енергії від зовнішніх джерел* (*З* преси); *Внесення азотних добрив у високих дозах змінює біохімічний склад клітинного соку і продовжує тривалість росту пагонів, внаслідок чого зростає плодючість рослиноїдних кліщів, попелиць і ураження яблуні борошнистою росою* (*З* преси).

Рекомендована література: [1, 198; 2; 5, 314--315; 6, 574—576; 7, 336—337; 8, 297—298]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть відмінність у значенні підрядних частин складнопідрядного мети та складнопідрядного наслідку.

2. Дайте загальну характеристику складнопідрядного речення з підрядним наслідку. Назвіть сполучні засоби головної та підрядної частин.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 54. Серед наведених прикладів знайдіть складнопідрядні речення: а) з підрядним наслідку; б) семантика яких вказує на відношення наслідку, але відсутні наслідкові сполучні засоби.

1. Проте очі його, хоч стомлені й вимучені, випромінювали такі іскри, що Ганна мимоволі примружилась (*Ю. Яновський*). 2. Бактерії нагромаджуються у судинних пучках, закупорюють їх, часто виділяють токсини, від чого рослини в'януть (*З* преси). 3. Це було так несподівано, що першої миті ні Чуприна, ні Кізлик не могли рушити з місця і стояли, як приклеєні до підлоги (*О. Слісаренко*). 4. Ми тих вражих синів добре провчили, аж п'яти гублять (*В. Бобинський*). 5. Довкола містечка були освітлені, то ж скоро міг орієнтуватися (*В. Гренджа-Донський*). 6. Він сердито похапцем мився, витирався, що аж рушник тріщав (*У. Самчук*). 7. На дорослу комаху

димілін майже не діє, тому не шкідливий для багатьох корисних комах (*З преси*). 8. Літо було дощове, так що трави наросло багато (*А. Дімаров*). 9. Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (*Г. Тютюнник*). 10. У вікна заглядав невмиваний ранок: сіренький, пожмаканий, з непричесаними хмарами, від чого на душі у Івана стало досадно (*В. Шевчук*). 11. Рум'янець горів на всю щоку, від чого лице здавалося червоним і стурбованим (*Г. Тютюнник*).

Завдання 55. Подані речення диференціюйте на складнопідрядні з підрядним умови, причини, мети, наслідку.

1. Тим не можу взяти, що зарученая... (*Нар. тв.*). 2. Щоб між нами не вгасало проміння величне, ти поставив «на сторожі» слово твоє вічне (*Леся Українка*). 3. І буде варт на світі жить, як матиме кого любить (*Т. Шевченко*). 4. Коли пам'ять великих поетів вшановують народи, — з неї, як із доброго зерна, росте колос щирої дружби, згоди, співробітництва (*Л. Новиченко*). 5. Дуже часто порушення у рослинному організмі, викликані несприятливими умовами, знижують його стійкість проти інфекційних хвороб, внаслідок чого рослини стають чутливішими до різних змін оточуючих умов (*З преси*). 6. Оскільки добре обгороджений Білгород одразу взяти було важко, то печеніги оточили і хотіли узяти його голодом (*М. Аркас*). 7. Хотів мати таку силу, аби дуба з коренем вивертати з землі... (*С. Пушик*). 8. Хлоп'ята готові були не їсти, не пити, аби тільки гратися в цю незвичну гру (*Д. Бедзик*). 9. Звичайно, провести цілком чітку межу між мікро- і макромовою часом дуже важко через те, що між ними існує кілька проміжних ступенів (*О. Ткаченко*). 10. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (*Г. Тютюнник*).

3.2.7. Складнопідрядні речення з підрядним допусту

У головній частині складного речення з підрядним допусту виражається дія, яка відбувається всупереч ситуації, репрезентованій підрядною частиною: *Живем і помираєм ненароком, шукаєм правди, хоч вона страшна* (Д. Павличко) → *Правда страшна, а ми її шукаємо; І аж через місяць шляхом різних розпитувань та різних*

логічних маніпуляцій я відновив події тих семи годин, хоч у пам'яті вони не зафіксувалися (С. Тельнюк) → *Події тих семи годин не зафіксувалися в пам'яті, але я їх відновив.*

Отже, передбачуваний результат, наслідок дії чи ситуації, зображеної в підрядному реченні, заперечує дія головного речення. Відповідно, складником допустової семантики є протиставний компонент.

Семантика допустовості неоднорідна і може варіювати та співвідноситись із іншими типами синтаксичних зв'язків. Наприклад, допустові відношення, будуючись на протиставно-наслідковій залежності, подібні як до протиставних, так і до наслідкових. Відмінність полягає в тому, що результативне твердження в наслідковому реченні є логічним, прогнозованим, а в допустовому побудоване на своєрідному відкиданні передбачуваного, тобто щось відбувається або не відбувається всупереч очікуваному, пор.:

— **наслідку** — *Він стояв під деревом у тіні, так що його ніхто не міг помітити...* (Г. Тютюнник);

— **допусту** — *І хоча втома валила воїнів з ніг, проте кожен проясненим зором оглядав переліски і ліси, поля і галявини* (М. Стельмах).

Підрядна частина приєднується до головної:

а) сполучниками ***хоч (хоча)***; ***хай (нехай)***, ***чи***, ***дарма що***, ***правда, що б***, ***попри те, що***; ***незважаючи на те, що***: ***Хоча*** *хурделиця стихла, дорога була важка* (В. Малик). *День був душний,* ***незважаючи на те що*** *краплі учорашнього рясного дощу іскрились на росі* (Марко Вовчок). *Тепла все ще не було,* ***дарма що*** *минуло кілька днів березня* (П. Тичина).

б) парними сполучниками: ***хоч (і)... аби***, ***хай (і)... аби***, ***нехай (і)... аби***: ***Хоч*** *у курені,* ***аби*** *до серця мені* (Нар. тв.); ***Хоч*** *нема що з'їсти,* ***аби*** *було з ким сісти* (Нар. тв.); ***Хоч*** *того самого,* ***аби*** *в другу миску* (Нар. тв.); *Нехай пишуть по-своєму, аби тільки мене не чіпали* (*З преси*);

в) парними чи не парними сполучними виразами з часткою ***не***: ***як не***, ***скільки не***, ***куди не***, ***звідки не***, ***хто не***, ***що не***, ***який не***, ***де не***, ***коли не***, ***як не... аби*** і под.: ***Як*** *люди* ***не*** *любили жебраків і злиднів, Хациху* ***все ж*** *таки жаліли* (І. Багряний); *Та* ***що не*** *вмовляли Олесю, нічого не домоглось* (Марко Вовчок); ***Скільки не*** *кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла* (М. Коцюбинський); ***Куди не*** *повернеться — золоте верб'я росте* (Нар. тв.); ***Що б*** *там* ***не*** *кричало, не огляньсь* (Т. Шевченко); *Як не хворіла, аби вмерла добре* (Нар. тв.).

Сполучному слову в підрядній частині може відповідати співвідносне займенникове узагальнювальне слово в головній: *де не, куди не — скрізь, всюди; хто (кого, кому...) не — всякий, ніхто, той; що (чого, чому...) не — все (усе), ніщо; як не — нічого, ніяк; який (якого, якому...) не — будь-який* тощо: *Кирило Іванович* ***що не*** *робив —* ***нічого*** *не вдіє* (Панас Мирний).

У сучасній українській мові відбувається формування нових засобів вираження допустових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні: ***всупереч*** **(*усупереч*)** ***тому, де*** **(*звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи*** та ін.); ***незалежно від того, що*** **(*де, звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи*** та ін.); ***на противагу тому, що*** **(*де, звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи*** та ін.); ***попри те, де*** **(*звідки, куди, коли, скільки, як, хто*** та ін.). Наприклад:

Законних підстав оподаткування ПДФО витрат на відрядження немає, ***всупереч тому, як*** *вважають деякі бухгалтери та представники контролюючих органів (3* преси); *Саме допуск до нотаріальної діяльності стане прозорим і доступним,* ***на відміну від того, що*** *ми маємо зараз (3* преси); *І тоді наша медицина буде розвиватись динамічно, в обраному один раз напрямку,* ***незалежно від того, хто*** *прийшов на медичний олімп (3* преси); ***Попри те, як*** *зараз часто обливають брудом цей пейринг, я досі залишаюся його шанувальницею (3* преси).

Узагальнено-допустові речення можуть фразеологізуватися. Усталеними висловами стали сполучення: ***як не дивно, як не прикро, як не сумно, як би там не було, що не кажіть, що б там не було, що б не трапилось, хто б не взявся, хай там як, хоч що хоч, хоч як хоч***. Наприклад: ***Що б там не було,*** *а бути треба* (Панас Мирний); ***Що б там не було,*** *а домолотити збіжжя треба* (У. Самчук).

А.Г. Кващук зараховує складні речення з фразеологізованою підрядною частиною до проміжного типу між складносурядними та складнопідрядними реченнями, оскільки залежність між частинами в таких реченнях дуже слабка [22].

У випадку препозиції підрядної частини, на початку головної можуть бути протиставні сполучники ***а, та, але, зате, проте, однак*** і под.:

Хоч *у нього і свій будинок,* ***але*** *половина під майстернею* (А. Головко); ***Дарма що*** *повість без сюжету,* ***зате*** *принаймі не без рим* (М. Рильський); ***Нехай*** *умру,* ***та*** *думка не умре* (Леся Українка);

Чи *так,* ***чи*** *інак,* ***а*** *не буде з риби рак* (Нар. тв.); ***Хоч*** *їж,* ***хоч*** *дивись,* ***а*** *щоб ціле було і не голодний був* (Нар. тв.).

Замість протиставних сполучників, або й разом з ними, вживаються частки-актуалізатори ***все*** **(*усе*)** ***ж, все-таки*** **(*усе-таки*)**, ***все*** **(*усе*)** ***одно***:

Хоч *і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд,* ***усе-таки*** *він у глибині свого серця радувався ним...* (І. Франко); *Але наприкінці,* ***хоч*** *Андрій і не зустрів ніякої знайомої компанії товаришів і друзів, він* ***все ж*** *таки мусив трохи здивуватися* (І. Багряний).

Рекомендована література: [1, 196—198; 2; 5, 303—314; 6, 560—568; 7, 335—336; 8, 294—297; 22; 29]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. З'ясуйте семантику складнопідрядного речення з підрядним допусту.

2. З якими типами складнопідрядних речень семантично співвідноситься складнопідрядне допусту?

3. Які сполучні засоби пов'язують головну і підрядну частини складнопідрядного речення з підрядним допусту?

4. Назвіть фразеологізовані вислови, які властиві складнопідрядним реченням з підрядним допусту.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 56. Випишіть сполучники в складнопідрядних реченнях допусту. Визначте головну та підрядну частини.

1. Рушив до дверей, намагаючись іти струнко, хоч ноги заплітались (*О. Гончар*). 2. Дарма що молоденька — добре б нам усім у неї вчитись! (*Марко Вовчок*). 3. Хай лине осінь в далях посмутнілих — Весною нам всміхається блакить (*В. Сосюра*). 4. І тоді якась полегкість прийшла в дівоче серце, хоча вона й вирішила більше ніколи не думати про Марка (*М. Стельмах*). 5. Хоть мене спиняли, я на те не дбав... (*Л. Мартович*). 6. Хай посивіло волосся — Серце моє не сивій (*В. Сосюра*). 7. Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі (*І. Франко*). 8. Незважаючи на те що

В.Д. Отамановський розповідав про історію та проблеми краєзнавства на Поділлі, робота, безумовно, мала велике значення для організації краєзнавчих осередків і в інших місцевостях (*Л. Каровва*). 9. Незважаючи на те що сестри жили далеко від центру, вони обожнювали свій район (*І. Роздобудько*). 10. Незважаючи на те що у сучасній повсякденній медичній практиці населення краю переважають раціональні погляди на причини захворювань та їх лікування, певне місце і понині посідає «знахарська медицина»... (*Л. Артюх*). 11. І, настрілявшися, вертались ми щасливі, дарма що промахів чимало в нас було (*М. Рильський*). 12. Попри те що на Тернопільщині зменшується поголів'я корів, ціни на молоко не зростають (*З преси*). 13. Все одно від пайка не втечеш, бодай зі шкури ліз (*В. Барка*). 14. Сказавши, круто повернувся І камінь пудів в п'ять підняв, Хоть з праці трохи і надувся (*І. Котляревський*). 15. Читаю в кожній вільній хвилині і пробую навіть знов писати, най те мені не йде легко (*О. Кобилянська*). 16. Хоч ти і люба, а не добирайся до мого чуба (*Нар. тв.*). 17. І хоч нашому брату рядовому перепадає на фронті найбільше, зате після війни будеш собі вільним птахом (*О. Гончар*). 18. І хоч її, непрохану, ганяли, Одначе крадькома і їла, і пила (*Л. Глібов*). 19. І хоча всіляко заспокоює себе, але неприємне почуття ворушиться всередині (*М. Стельмах*). 20. Нехай відомий я поет, Але собі я невідомий (*В. Сосюра*). 21. Хай слово мовлене інакше, та суть в нім наша зостається (*П. Тичина*). 22. Хоть стіни білі і вікна ясні, а вид навкруги сумний, понурий, поганий... (*І. Франко*). 23. Нащо вже Нестір був майстром проситися, але і йому раз у раз показували дорогу далі... (*О. Гончар*). 24. А сам хоч би й рад батька розважити, турботою оточити, так усе по засіданнях, по нарадах... (*О. Гончар*). 25. Я хоч царства не доб'юся, Так хоч ума наберуся (*Б. Грінченко*). 26. Хай і дикувата, хай і неотесана трохи, так, може, це й краще? (*О. Гончар*). 27 Хоч і повно в його голові розуму, так глевкий же той розум... (*М. Кропивницький*).

Завдання 57. Назвіть серед поданих речень допустові, умови, місця (серед яких переважає семантика умови).

1. Якби навіть цей Пантелій був один на цілу Руську землю, то й то неабияка гордість для володаря (*П. Загребельний*). 2. Суворість казарми якщо й необхідна, то лише на певнім етапі... (*О. Гончар*). 3. Якщо й вимальовувалися йому будь-коли апокаліптичні видіння кінця світу, то ось одне з них! (*П. Загребельний*). 4. Але того чоловіка також забудь, навіть якщо він тобі брат (*М. Матіос*). 5. Хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла (*Ю. Яновський*). 6. Де не був я, а думки мої раз у раз коло моєї дитини (*М. Коцюбинський*). 7. Куди не ходив, але не приніс нічого з собою (*У. Самчук*). Скільки не говорять про щастя, а його так мало на світі (*М. Стельмах*). 8. Що не кажи Юрію, а ти теж..., до певної міри, осалдофонився (*О. Гончар*). 9. Як не напружує Марія слух, але розібрати нічого не може (*О. Гончар*). 10. Як у бою Самуїла не прикривали з усіх боків, і все ж якийсь ромей вихитрився й ударив царя з-за спини по шолому (*П. Загребельний*). 11. Куди не кинь — порожньо (*У. Самчук*). 12. Як не б'юсь я з годинами люто, — час мене переможе в бою (*В. Сосюра*). 13. Куди ви не повернетесь — все горить, палає (*Панас Мирний*). 14. Яка була мерзла земля, зараз уся порозтавала (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 15. Коли б не приїхали по неї, залишала всю роботу в хаті і надворі, збиралася і їхала (*С. Денисенко*). 16. Та куди б я не зник у людській течії — є для мене притулок у серці її (*М. Руденко*). 17. Щоб там не кричало, не оглянься (*Т. Шевченко*). 18. Яка б ти не була, я вернусь до тебе (*О. Довженко*).

Завдання 58. Виокремте серед поданих речень складнопідрядні з підрядною допустовою частиною та прості речення, ускладнені допустовою семантикою. Яким засобом виражається допустовість у простому ускладненому реченні?

1. Як не б'юсь я з годинами люто, — час мене переможе в бою (*В. Сосюра*). 2. Оксана хоч і сирота, проте справжня господиня (*М. Стельмах*). 3. Моє маленьке життя ще дужче змаліло перед рікою крові, крові нехай і чужої, але ж християнської (*Ю. Мушкетик*). 4. Незважаючи на травень, душно було, як улітку (*М. Коцюбинський*). 5. Уже відійшовши кілька кроків, Шовкун раптом вернувся і, ніяковіючи, підступив до Брянського (*О. Гончар*). 6. Натяк зрозумів, хоч це з ним траплялось рідко (*О. Копиленко*). 7. І знову серце загуготіло попри всю явну випадковість такого прізвища тут (*І. Багряний*). 8. Парубок хоч і вродливий, так лінивий (*Нар. тв.*). 9. Що не кажи, Юрію, а ти теж..., до певної міри, осалдофонився (*О. Гончар*). 10. Справжнє почуття хоча ні на кого й не зважає, проте й не ображає нікого... (*О. Гончар*). 11. Хлопець стріляв швидко, хоча й не точно (*В. Підмогильний*). 12. Хто тільки не пробував рух цих пісків зупинити, але нічого не виходило... (*О. Гончар*). 13. Хай слово мовлене інакше, та суть в нім наша зостається (*П. Тичина*). 14. Куди не оберни, усе дірки зверху (*Нар. тв.*).

3.2.8. Складнопідрядні речення з підрядним ступеня, способу, міри виявлення дії

Серед складнопідрядних речень виокремлюють тип конструкцій, що семантикою підрядної частини відображають міру, ступінь, спосіб здійснення дії, зазначеної в головній частині. Засобами зв'язку в цих реченнях є сполучники ***що***, ***щоб***, ***аж***. Формально речення з підрядним ступеня, способу, міри виявлення дії близькі до означальних, оскільки в більшості речень наявні опорні займенникові слова *так, настільки, стільки, до того, такий*. Ці речення ще називають складнопідрядними означальними з кількісно-, якісно-характеризаційною семантикою в головній частині [2, 280—282]:

Такого собі приятеля знайшов, ***що*** *навіть до пекла б з ним пішов* (Нар. тв.); *Бажання побачити її було таке пристрасне,* ***що*** *він збирався до неї зразу ж піти* (В. Підмогильний); *Під таким пресом сукно висихало і складки загладжувалися так міцно,* ***що*** *вже ніколи не розходилися* (О. Воропай); *І навчіть мене, рідная, так,* ***щоб*** *з мережки живими словами промовляли волошки і мак* (Т. Масенко); *Зайченя перш за все навчилося ховатись від ворогів так,* ***щоб*** *вони не помітили його* (О. Копиленко); *Дарина зовсім не вийшла другого дня на роботу, лежала в Ганниній землянці й стогнала,* ***аж*** *до дороги чутно було і так щиро журилася* (Ю. Яновський); *Усмішкою такою напрочуд щирою, такою ясною, що перед нею розвіювалися одразу всі сумніви та упередження* (В. Козаченко); *Ніч була темна, хоч око вибий* (В. Гренджа-Донський).

Для цих речень характерне також нашарування семантики наслідку, що зближує їх із складнопідрядними наслідковими:

Дідуньо такий старий, що аж мохом поріс (Нар. тв.); *Хуртеча за вікном розгулялась така, що усе гуло-стугоніло* (О. Гончар); *І такий жаль узяв господнього посланника, що він схилився над тілом удовиці та й сам заплакав* (Л. Яновська); *В її великих синіх, мов волошки, очах було стільки завзяття й рішучості, що це відразу передалось Косачову та Датико* (Ю. Збанацький); *М'язи султанового обличчя напружилися так, що воно побіліло* (Н. Рибак); *Повітря було настільки вологе, що дівчина помітила на абрикосах маленькі крапельки води* (В. Шевчук); *Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитися і кліпав очима* (М. Коцюбинський); *Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому* (О. Довженко); *Так мені чогось сумно й боязко, що аж серце мов мре* (Марко Вовчок).

Рекомендована література: [2; 5, 267—269, 275—282; 7, 337—340; 8, 282—285]

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 59. Назвіть тип кожного з речень. Виокремте із сукупності поданих речень складнопідрядні міри, ступеня, способу виявлення дії.

1. Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж мигтіли (*Г. Тютюнник*). 2. Часом Десна розливалася так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси (*О. Довженко*). 3. Ця Пізанська башта і спричинилася до того, що товариші, незважаючи на погожий весняний день, не відчиняли вікна (*О. Слісаренко*). 4. І було в образі тому таке гидке щось, таке противне, від чого Кирило здригнувся (*М. Коцюбинський*). 5. Сад був залитий настільки чистим світлом, що дерева майже розчинилися у ньому (*В. Шевчук*). 6. Це все було в двадцятому столітті, що грозами над нами пронеслось (*В. Симоненко*). 7. Тебе хазяїн Називає другом, Лише тому, Що ти для нього Раб (*Л. Талалай*). 8. Справа настільки ясна, що навряд чи потрібне обговорення (*А. Головко*). 9. Була вона, ненависть, такою розпеченою, що, може, одна тільки й зігрівала нас, держала на світі і не давала померти (*В. Козаченко*). 10. Чінгізхан провів рукою навколо шиї так виразно, що не лишалося жодних сумнівів, що то означало петлю (*О. Слісаренко*). 11. Ходи, ходи, півнику, до мене, що у мене золота пшениця, медяна водиця (*Нар. тв.*). 12. Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було в її змозі (*М. Коцюбинський*). 13. Так накурено, що огидно зайти в кабінет! (*О. Копиленко*). 14. Олег не був такий лихий, як говорять про нього (*О. Назарчук*).

Завдання 60. Трансформуйте, де це можливо, складнопідрядні речення міри, ступеня, способу виявлення дії в складнопідрядні з підрядним наслідку.

1. Бачити Дмитра було для нас таким щастям, такою радістю і такою приголомшливо щасливою несподіванкою, що нерви наші не витримали (*В. Козаченко*). 2. До його [Рембрандта] вишуканої праці так звикли в палаці, що навіть володар не зважав на несподівану появу художника навіть і в кабінеті (*І. Ле*). 3. Він раптом змінив тона на суворий, гепнув кулаком по столу так, що склянки підскочили вгору (*О. Слісаренко*). 4. За ці роки мій світ став широкий, такий широкий, що міг би умістити мільйони колишніх моїх хатнянських

світів (*О. Слісаренко*). 5. Так йому подобається лікуватися, що, мабуть, і здорову ногу поклав би на операцію (*П. Бейлін*). 6. У виїмці городу лід був такий чистий, що на ньому трепетали блищики молодих зірок (*М. Стельмах*). 7. Вона так поглянула на нього, що, жорстокий і безжалісний, сміливий і непохитний, він відвів очі (*Н. Рибак*). 8. Сонце пекло так, що й уночі степ пашів (*О. Гончар*). 9. Він чекає аж ворог підійде так близько, що ні одна куля не змарнується (*В. Бобинський*).

3.2.9. Складнопідрядні порівняльні речення

У мові широко використовується опис ситуації чи її фрагментів через порівняння з чимось іншим, асоціативно пов'язаним. Характерні особливості порівняльних конструкцій найвиразніше передає власне порівняльний сполучник ***як*** та модально-порівняльні сполучники ***мов***, ***мовби***, ***немов***, ***ніби***, ***нібито***, ***наче***, ***неначе***, ***начебто***:

І ми дивилися на нього із зачудуванням і недовірливим острахом, як на якусь незвичайну з'яву, степове марево, плід нашого хворого маячіння (В. Козаченко); *Сподівання не вмирали, як не вмирає непокірне коріння, пробиваючись крізь піщаний грунт* (М. Стельмах); *Але Сашко м'явся,* ***немов*** *не наважувався чогось попрохати* (О. Копиленко); *Мріють крізь хмари зорі вгорі,* ***мов*** *на бульварі чудні ліхтарі* (В. Сосюра); *У досвітньому небі сизіли далекі пера непорушних хмар,* ***наче*** *над цією землею летіло з усіх усюдів безліч перелітних птахів* (Є. Гуцало).

На відміну від інших типів складнопідрядного речення в конструкціях із порівняльними відношеннями підрядна частина в багатьох випадках має усічену структуру і не сприймається як предикативна одиниця. Це пояснюється тим, що головна і підрядна частини можуть мати:

— спільний присудок:

Весь день він ходить не присідаючи і буркотить на учнів, як сизий голуб (буркотить) (О. Копиленко); *Верхівки сосен полум'яніли, мов смолоскипи* (полум'яніли) (П. Бейлін); *Вони* [хвилини] *гнули нас до землі, немов чавунні гирі* (гнули) (В. Козаченко); *Кожен хутір, що той мордований вулик бджіл, метлявся в шуканні порятунку* (І. Ле);

— спільний підмет і присудок (або лише присудок), але різні додатки:

Любив мене Аркадій, як своє життя (любив Аркадій) (О. Копиленко); *Микиту вважали за старшого серед нас і слухали, ніби командира* (слухали) (В. Козаченко); *Поховали Семена Микитовича й Аркадія, як героїв* (поховали) (О. Копиленко).

Модальність порівняння наявна не лише в реченнях порівняльної семантики, а й в інших типах речень, наприклад:

— у з'ясувальних — *Здавалося,* ***ніби*** *лампа розпалюється все яскравіше і розпалює так само Галине серце* (В. Підмогильний); *Але раптом здалося,* ***наче*** *вогник сільської лікарні засвітився* (Н. Бічуя); *Гречана каша хвалилась,* ***ніби*** *вона з коров'ячим маслом родилась* (Нар. тв.); *У нас звичайно прийнято думати,* ***ніби*** *християнство легенько заводилося собі серед українського народу* (І. Огієнко); *Через тиждень Нимидорі знов приснився сон,* ***ніби*** *вона блукає з Миколою вночі по якомусь широкому степу* (І. Нечуй-Левицький);

— міри, ступеня вияву ознаки — *Трембіти такі довгі,* ***ніби*** *хочуть наздогнати свій звук* (І. Малкович); *«Пошли Боже!» — вигукуємо так, немовби ми звідтіля за версту* (С. Васильченко); *Доктор кричав так сильно,* ***немов*** *на площі перед народом* (М. Коцюбинський);

— способу дії — *Він стояв і дивився на мене так,* ***нібито*** *я мав бути Шляхтичем...* (П. Загребельний); *Оксана дивилася на світ такими очима,* ***немов*** *підпалили їй душу...* (Г. Тютюнник).

Рекомендована література: [1, 196; 2; 5, 205—207, 269—275; 6, 576—582, 587—593; 7, 337—340; 8, 285-287]

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 61. Визначте тип речень зі сполучником як.

1. Нащо той сход, **як** хліб гниє (*А. Головко*). 2. Сонце вже схилилося з полудня, **як** я відкрив очі і пробудився (*В. Гренджа-Донський*). 3. Тільки світи миленькому, **Як** іде додому (*Нар. тв.*). 4. Спинюся я і довго буду слухать, **як** бродить серпень по землі моїй (*Л. Костенко*). 5. В материне відтале серце сіялись і сіялись Маркові слова, **як** під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця (*М. Стельмах*). 6. **Як** не уникав Василь Петрович гострих конфлік-

тів у житті і в роботі, не пощастило йому (*О. Копиленко*). 7. **Як** жили мешканці ставу під крижаною стелею, мені невідомо (*О. Ольжич*). 8. Навіть повіяло вогким холодом і потемніло, **як** буває під дощ (*П. Бейлін*). 9. **Як** не буде птахів, то і людське серце стане черствим (*М. Стельмах*). 10. Просто дивно, **як** йому пасувало власне прізвище (*Є. Гуцало*).

Завдання 62. З'ясуйте тип кожного складного речення зі словами *неначе, немов, ніби*. До якої частини мови належать ці слова в кожному реченні.

1. Кузьма робить вигляд, **неначе** він мудрує (*М. Стельмах*). 2. Село **неначе** погоріло, **Неначе** люди подуріли... (*Т. Шевченко*). 3. Він мене так розглядає, неначе приміряє, яким я буду в бою!.. (*О. Гончар*). 4. Усе мені ввижається, **неначе** Понад рікою сад пливе в моїм краю... (*М. Стельмах*). 5. Вишні цвіли так рясно, **неначе** вкрив їх пухнастий сніг (*Ю. Яновський*).

6. Коструба́ті й присадкуваті верби... чіплялися оголеним корінням за землю, **немов** хижий птах загнав пазури у здобич (*М. Коцюбинський*). 7. Здалось, **немов** отут передо мною висіло довге чорне щось (*П. Тичина*). 8. Дим став **немов** густішим, до нього приміша́лося ще щось (*Г. Хоткевич*). 9. Так мені жалко стало всього, ...**немов** хто його від мого серця одриває (*Панас Мрний*).

10. Звуки, що їх давала помпа, були жалібні, **ніби** кректа́ла качка (*Ю. Яновський*). 11. Воронцов ніби становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку, він був у полку, наче мати в сім'ї (*О. Гончар*). 12. Йому здалося, **ніби** в грудях горить жариво (*Ю. Мушкетик*). 13. Пан поїхав до міста й пожалівся, **ніби** Джеря бунтує громаду (*І. Н.-Левицький*). 14. Між кріпаків ішов поголос про те, **ніби** під час раптових наїздів поліції Горовий прикидався німим (*М. Смоленчук*).

3.2.10. Складнопідрядні супровідні речення

У супровідних реченнях головна частина досить самостійна, інформативно достатня, не містить відносних слів, а підрядна формально залежна і виражає супровідне значення наслідку, оцінки, застереження тощо. Засобом зв'язку є займенник ***що*** в різних відмінкових формах без прийменника і з прийменником. Він узагальнює інформацію головної частини та вводить її в підрядну, наприклад:

Ні, він рішуче має до нас симпатію, ***що*** *видко з його обличчя...* (М. Коцюбинський); *Іван Франко творчо відчував мистецтво прози,* ***про що****, наприклад, свідчать його тонкі спостереження над новими, сучасними йому творами* (П. Загребельний); *І в'язні,* ***чого*** *не було раніше, все частіше заглядали один одному в очі, ніби намагаючись у чужих очах побачити і прочитати власні потаємні думки* (Ю. Збанацький); *Потапенко витер руки і засміявся,* ***від чого*** *його щоки затрусились...* (О. Десняк); *На кілька побіжних питань поручника сотник не відповідав, вимагаючи розмови з самим старостою,* ***чим*** *ще більше створював настрій відчуження, навіть ворогування* (І. Ле); *Отже, Саливон виявив неабияку обізнаність в господарських справах,* ***в чім*** *люди мали нагоду пересвідчитися* (К. Гордієнко).

До сполучних засобів цього типу речень відносять також сполучне слово ***як***, сполучники ***коли***, ***щоб*** [5, 316—317]:

Як *і слід було чекати, шосту атаку розпочали танки* (О. Гончар); *А* ***як*** *по правді розсудити, то все-таки на моє вийде* (Панас Мирний); *Це була дуже несвоєчасна сповідь,* ***як*** *здалося спершу Мишуні* (Ю. Яновський); *А Чіпка як зажив,* ***коли*** *б ти знав* (Панас Мирний); *Морока з вами [царями],* ***щоб*** *ви знали* (Т. Шевченко).

Рекомендована література: [1, 198—200; 2; 5, 315—317; 6, 593—597; 7, 340—341; 8, 298—299]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягає відмінність між складнопідрядним реченням з підрядним наслідку та складнопідрядним супровідним?

2. Як розрізнити складнопідрядне супровідне речення та складносурядне приєднувальне?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 63. Із сукупності речень виокремте складнопідрядні супровідні. Визначте типи інших речень у завданні.

1. І тим гостріше віяло на нас від того малюночка втраченою волею, чимсь мирним, довоєнним, і таким зараз недосяжним, **що** на одну думку про це серце заходилося від гострого, майже фізичного болю (*В. Козаченко*). 2. Ой ходжу, ходжу засмученая, **Що** не за тебе

зарученая (*Нар. тв.*). 3. Картоплю садимо без жодних затрат ручної праці, **що** також здешевлює процес (*З* преси). 4. Бідна княгиня... аж тремтить уся, **що** та билина од вітру (*П. Куліш*). 5. Це така панна [річка Лючка], **що** її не вгамує жодне Міністерство надзвичайних ситуацій (*З* преси). 6. Молодий Цих перебував у межах традиційної точки зору на історію, **що** позбавляло її самостійного значення (*З* преси). 7. Несемо із собою дивну певність, **що** з усіх витворів природи немає кращої, як оця наша планета (*О. Гончар*). 8. Козаки відповідали дружним реготом, **що** ще дужче дратувало шляхту (*П. Панч*). 9. На неї раптом нахлинуло стільки почуттів, **що** вона не могла розібратися в них... (*Г. Тютюнник*).

10. А **як** прийдуть до вас з ЧК і дадуть вам більше, то ви й нас викажете! (*О. Слісаренко*). 11. **Як** обґрунтовано показав Омелян Пріцак, місцеві студенти виховувалися як на секулярних ідеях французьких просвітників XVIII століття, так і на ідеалістичних візіях німецьких і французьких мислителів романтичної епохи (*З* преси). 12. Він стомився вкрай і заснув, **як** тільки прихилився до твердої койки (*О. Слісаренко*). 13. Життя Оленки, **як** і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству (*Г. Тютюнник*). 14. В Нью-Йорку зафіксовано найбільший снігопад із того часу, **як** тут почали проводити метеорологічні заміри погоди (*З* преси). 15. На жаль, вони щоразу відкидали наші пропозиції, **як** це нещодавно сталося і з пропозицією про мораторій (*З* преси). 16. Хлопці знову... показують нашій же владі, **як** завзято треба відстоювати національні інтереси (*З* преси).

17. **Коли** б з рудої глиняної стелі раптом ударив весняний грім, він, напевне, вразив би нас, давно звиклих до найнеймовірніших і найстрашніших несподіванок, далеко не так (*В. Козаченко*). 18. Мати тоді сита, **коли** діти не голодні (*К. Гордієнко*). 19. Її сила, її пінясті хвилі в заплаві чимсь нагадували людям і повноводдя народної сили, **коли** б тільки припекло те весняне сонце! (*І. Ле*). 20. Постояла, постояла Хівря й хотіла вже йти до хати, **коли** щось темне з'явилось... з-за сусідської клуні (*Г. Григоренко*). 21. Я допомагав Жабі виплутатись із складного капелюшка, **коли** постукали в двері (*О. Досвітній*).

IV. СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

Складні речення, предикативні частини яких поєднані без використання сполучників чи сполучних слів, визначають як безсполучникові або з недиференційованим типом зв'язку. Загалом безсполучникові конструкції виражають відношення аналогічні або близькі до сполучникових, проте відсутність формальних показників граматичного зв'язку унеможливлює встановлення типу речення за ознаками сурядності чи підрядності. Першорядного єднального значення набуває інтонація, зміст предикативних одиниць, відношення видочасових і способових форм дієслів-присудків.

Залежність між частинами складного безсполучникового речення виражають різноманітні засоби:

— **контактні слова** (як правило антоніми):

*Літо **дбає** — зима **поїдає*** (Нар. тв.); ***Добрі** діти доброго слова послухаються, **лихі** — й дрючка не бояться* (Нар. тв.);

— **анафоричні елементи** (інформативно недостатні слова):

*Це **правда**: кров з каміння може змити дощ* (Б.-І. Антонич); *Мені **снилося**: червоні рожі пломеніли в промені золотистім* (Леся Українка); *Це ж бо про них склав народ **приповідку**, мовляв, у старій печі сам чорт палить* (І. Вільде);

— **неповнота однієї з частин**:

Тут його вражає новина: навкруг під частоколом густо-густо сплелися понатикані деревця глоду (М. Стельмах); *Ліс стоїть задумливий: йому ось-ось треба пишне своє вбрання скидати, підставляти свої віти дощам холодним, хуртовинам сніговим* (Остап Вишня); *Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона цей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний* (Панас Мирний);

— **спільний підмет чи другорядний член речення**, замінений у другій частині на особовий займенник чи прислівник:

*То був молодий, надзвичайно гарний і великий **оленчук**, **він** ішов сам, тримаючись на поважній відстані од стада* (І. Білик); *По завія-*

ному шляху вітер переганяв сухі димчасті ***струмки*** *снігу, зрідка* ***в них*** *вплітався скручений дубовий листок або чіпка опука перекотиполя* (М. Стельмах); *Ой у* ***полі*** *могила,* ***там*** *удова ходила* (Т. Шевченко);

— **повторення окремих членів речення**:

Блакить мою ***душу*** *обвіяла,* ***душа*** *моя сонця намріяла,* ***душа*** *причастилася крутості трав — добридень я світу сказав* (П. Тичина); ***Літа*** *орел,* ***літа*** *сизий попід небесами,* ***Гуля*** *Мксим,* ***гуля*** *батько степами, лісами* (Т. Шевченко); *Ні з партійних, ні з обивателів* ***ніхто*** *не приходив сюди,* ***ніхто*** *не перегортав книжки* (Б. Антоненко-Давидович);

— **інтонація** різноманітного характеру (перелічувальна, зіставна, зумовлена, пояснювальна):

Із темряви двома розплавленими стрілами чітко окреслилися рейки, настирливий перестук уже будив луну (М. Стельмах); *Бджоли раді цвіту, люди раді літу* (Нар. тв.); *Не будем лічити ми пройдених літ — все рівно нам з вами їх нікуди діть* (П. Усенко); *Його зозуля вже накувалась — йому давно минула третя молодість* (В. Земляк).

Між деякими типами безсполучникових й окремими типами сполучникових є співвідносність, але повної відповідності немає. За аналогією зі складносурядним та складнопідрядним типами зв'язку складні безсполучникові речення поділяють як конструкції:

— із незалежними однотипними предикативними частинами:

А от діти завжди для Ягнича приваба, всюди вони йому любі (В. Малик); *Камінь тліє, точиться незримо, Молодість вітрами лине в ніч* (А. Малишко); *Нили ноги і руки, була великою голова* (В. Харчук); *Цінує розум вигуки прогресу, Душа скарби прадавні стереже* (Л. Костенко); *Ти — квітка у любові, в ненависті ти — штик* (В. Сосюра); *Ліхтар «летюча миша» висів на стовпі посеред приміщення і тихо погойдувався: оранжеве кружальце світла шарахкалося по долівці, кидаючи на неї довжелезну тінь від стовпа* (Г. Тютюнник);

— із залежними неоднотипними предикативними частинами:

В кого ж запалала хоч іскра єдина — вік її буде носить (Леся Українка); *Котов не встиг нічого відповісти, вона знов повисла в нього на шиї* (В. Харчук); *Нас не роз'єднати рокам і століттям: ми зрослись корінням, ми сплелися віттям* (В. Бичко); *Працюєш на полі в квітні — думай про серпневі дні літні* (Нар. тв.); *Батько наш був дуже добрий: жалував нас обох рівно, і брата й мене* (Марко Вовчок).

Серед речень з однотипними частинами виокремлюють два різновиди:

1) із перелічувальними відношеннями: *Стадо пішло підтюпцем, молодий олень теж наддав ходи, граційно несучи свої ще не дуже розгалужені роги* (І. Білик); *Десь оддалік дере деркач, б'є перепел, потім усе затихає* (Остап Вишня); *В цьому каналі вирувало життя, голоси прохожих перекривалися гуркотом вуличного руху, на розі жартівливо переморгувались тьома кольорами світлофори* (О. Копиленко);

2) із зіставно-протиставними відношеннями: *Я не умру від смерті — я умру від життя* (М. Семенко); *Довженко — не однотонна текуча мелодія, він всеохоплюючий, універсальний в найкращому понятті* (О. Гончар).

Певну аналогію можна встановити між безсполучниковими реченнями із залежними неоднотипними частинами та деякими типами складнопідрядних речень. Відповідно серед безсполучникових речень за семантикою відношень між предикативними частинами виокремлюють:

1) **означальні**: *Ще недавно їх [мисливців] нараховувалося три чоловіки, з них два студенти* (І. Сенченко); *Там були озера, очеретом поросли* (Г. Квітка-Основ'яненко);

2) **з'ясувальні**: *Згадав: не вперше стою на цьому березі, під цими вербами* (Ю. Збанацький); *Тимко рушає по тому сліду і бачить: сидить Орися задумана, обіпнута чорною шаллю* (Г. Тютюнник);

3) **часові**: *Приїхали до лісу — зійшло сонце* (Г. Тютюнник); *Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене* (Марко Вовчок);

4) **умовні**: *Сон-квітка зацвіла — вже на щире тепло йдеться!* (О. Копиленко); *Буде моя мама щасливою, щасливою буду і я* (М. Чабанівський);

5) причинні: *Кирик розплющив очі: почув стогін* (П. Загребельний); *Коралами між листям запалає дозрілий овоч — тиха осінь йде* (Б. Лепкий);

6) **наслідкові**: *Застібнув борти — животик сховався; білий комірець шовкової сорочки, галстук* (Б. Харчук); *Стану отак в кімнаті, поведу уявну дівчину по колу, зроблю виверт — хай худнуть від заздрощів* (М. Чабанівський);

7) **допустові**: *Яка там будь собі дитина, все вона у нього і золота, і розумна, і гарна* (І. Франко); *Не вродив мак — перебудемо й так* (Нар. тв.);

8) **порівняльні**: *Поет і художник подібні бджолі: з найрізноманітніших квітів збирають вони янтарний і запашний мед* (М. Рильський);

9) **міри і ступеня**: *Знялася така заметіль — ну, нічого ж не видно* (А. Шиян); *Душі не чув Олексій, так любив свою дочечку* (Г. Квітка-Основ'яненко) та інші.

Рекомендована література: [3; 6, 628—656; 7, 342—349; 8]

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Поясніть, за допомогою яких засобів поєднуються предикативні частини безсполучникового складного речення? Порівняйте ці засоби із сполучними засобами сполучникових речень.

2. На які типи поділяють безсполучникові складні речення за синонімією із сполучниковими?

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Завдання 64. З'ясуйте, які засоби виражають залежність між предикативними частинами в складному безсполучниковому реченні.

1. Простий колискар був далекий від спроб з'ясувати свій веселий норов, він просто успадкував від предків звичай веселих проводів зими, старого року, смерті й нестатків, радісних зустрічей весни, ситих днів (*П. Загребельний*). 2. У великій хаті мешкали роби, за нею ж починалася довга стайня для княжих коней (*І. Білик*). 3. Батько наш був дуже добрий: жалував він нас обох рівно (*Марко Вовчок*). 4. По той бік гора, по цей — друга (*Нар. тв.*). 5. Таке життя йому випало: змалку сиротою лишився, змалку по наймах біля череди (*А. Головко*). 6. Все меншає віх у колоні, все більше стає їх на пройденім шляху (*О. Гончар*). 7. Та з виразу схвильованого обличчя видно було: стара невимовно рада землякам (*І. Цюпа*). 8. Навіки склепляться твої очі — навіки уста мої замкнуться (*С. Васильченко*). 9. Мудрости не вивчитись чужої, — треба помилятися самим (*Є. Плужник*). 10. Славився Василь Лупул неабиякою гостинністю — він щодня запрошував на обід чоловік двісті (*Є. Бондар*). 11. Листя майже немає — все заросло волохатими волосинками (*О. Копиленко*).

12. Славен світ митцями й ковалями, славне людство розумом чесним (*М. Рильський*). 13. Катюша не раз говорила нам: правди не бояться лише сильні (*М. Чабанівський*). 14. А я теж до Ташкента — деякі справи набігли (*Б.-І. Антонич*).

Завдання 65. Речення, дібрані з твору Павла Загребельного, розподіліть на складні безсполучникові та прості ускладнені.

1. Навіть не озираючись, бачила Євпраксія київський берег своєї мандрівки, золоті верхи великого города, чула дзвони й гук людський, колотило її в людській суєті... 2. Євпраксія перебралася з лектики в кутий сріблом пишний свій повіз, білі воли з заквітчаними рогами, спокійно ремиґаючи, потягли коштовний тягар. 3. Розсилати безліч гінців тут, власне, й не було куди: за день один вершник може проскакати по всіх селах і городках і визирить все. 4. Всеволод шукав собі жону в спосіб майже таємничий, без зайвого розголосу й без зайвих свідків. 5. Утікав великий князь Ізяслав з синами й великим обозом, утікав Всеволод з молодою своєю княгинею. 6. Ізяслав ударився на захід, шукав притулку аж у польського князя Болеслава. 7. Всеволод тепер ніяк не міг знайти собі місця, уже навіть син його Мономах ставав славніший за власного вітця. 8. Генріх Штаденський, названий мужем здаля й непевно, прислав, окрім сповідника ще невеличку дружину з шести рицарів та сьомого воєводи, високого, вельми спесивого, хоч і привабливого лицем Рудигера. 9. Рудигер, зовсім юний і, може, навіть сором'язливий десь там у душі, зовні намагався не відставати від своїх кнехтів, так само обпивався пивом, розплямкано вигукував щось, пиндючився без міри. 10. Київські дружинники, числом вісім, дані Євпраксії для супроводу в далеку Саксонію, знай посміювалися з обпитих саксонців та виспівували лукаво. 11. Кирпа дістався князеві Всеволодові від князя-околотника Олега Святославовича, він відбув зі своїм князем усі мандри й пригоди. 12. Святослав зустрів пишно, багато хвалив Всеволода, хвалила й княгиня Ода, руда білотіла саксонка. 13. Після смерті тіло Святослава перевезено до Чернігова й поховано в соборі Спаса — уперше київського великого князя поховано було поза Києвом. 14. Абат Бодо, вузьконосий і гостроокий сповідник і тлумач Євпраксії, тяжко зносив незгоди путі, надто ж скаржився на цю дивну й дику, як на його розуміння, землю (*За* П. Загребельним).

Завдання 66. Назвіть кількість предикативних частин у синтаксичних конструкціях та встановіть, якому типу простого речення відповідає кожна предикативна одиниця.

1. Та вже не треба було ні кобзарів, ні універсалів, ні емісарів — сам народ кидав усе: хату, поле, сім'ю — і тисячами біг до Хмельницького (*І. Хоткевич*). 2. Їх було душ із вісім чи десять, попереду їхав на гнідому коні між у шоломі й при щиті та довгій сулиці, йому вслід ступали верхи три жони чи жінки, за ними ще кілька комонників безборонних (*І. Білик*). 3. Розкажу тобі думку таємну, легкий здогад мене обпік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (*Л. Костенко*). 4. Князь і княгиня, верховні ієреї церкви, мужі київські старші й молодші стали на забороли перед підворітною церквою, верещали роги, гучали котли, крик бив у небо... (*П. Загребельний*). 5. З-під старих, пожовклих, де-не-де заляпаних кавою сторінок, таких знайомих із далекого дитинства — «Родины», «Вокруг света», «Нивы», випливали спогади (*Б. Антоненко-Давидович*). 6. Так потяглися день за днем, ніхто не гукав його вилазити з погреба, Богдан теж мовчав, утративши лік дням (*І. Білик*). 7. Розшукав я очима свою хату, думаю: оце хлопці на вигоні в «море» граються, пищики майструють (*Г. Тютюнник*). 8. Піаніно одразу перевозили за призначенням — до клубу, дитячих будинків, шкіл, навіть один концертовий рояль для чогось потрапив до бібліотеки (*Б. Антоненко-Давидович*). 9. Життя Всеволодове порушилося по смерті першої дружини, він метався туди й сюди, бігав із волості у волость, ніде не міг нагріти місця, кидався то до Ізяслава, то до Святослава. (*П. Загребельний*). 10. Було нас у сім'ї четверо, старші брати ходили по наймах — я при батьках перебував (*Г. Тютюнник*).

Завдання 67. Визначте у поданих складних безсполучникових реченнях, де це можливо, семантику відношень між предикативними частинами за аналогією зі сполучниковими реченнями.

1. Мій боже милий, як то мало святих людей на світі стало, один на другого кують кайдани (*Т. Шевченко*). 2. Впаде мороз на яблуневий цвіт — тоді залишимося без врожаю... (*П. Панч*). 3. Ой гудуть, дзвенять міцні вітрила, все буйніший вітер верховий... (*Є. Плужник*). 4. Над руїною отою не місяць сходить — наша мрія нездійсненна ціла в слезах ходить (*Б. Лепкий*). 5. Горе тому кораблеві, та у море занесеному, горе тому сиротині, від родини відлученому!

(*Л. Боровиковський*). 6. Русини також наклали головами в дикому степу, чимало лишилося в далекій сирій землі або ж полетіло попелом із чотирма вітрами, кожний за звичаєм його роду й племені (*І. Білик*). 7. Він був у старій піхотинській формі часів бригади генерала Гадлера, на його голові стирчала рогатувка з білим орлом (*Б. Харчук*). 8. Діждали Луки — ні хліба, ні муки (*Нар. тв.*). 9. Старе не просто вийшло з моди, його було чим замінить (*Б. Харчук*). 10. Сонце ще не зійшло — надворі було світло, все ожило, загомоніло (*Ю. Збанацький*). 11. Знайшли під нарами купи вівса — якісь бджоли його наносили (*О. Гончар*). 12. Мати вмерла — я ще малесенькою була... (*Марко Вовчок*). 13. Поверхня води, осяяна високим сонцем, то там, то тут брижилася, зовсім близько лунало крякання (*І. Білик*). 14. Хочу їсти — аж живіт до спини тягне (*Нар. тв.*). 15. Вийшли на гору — перед очима розкрилася панорама частини міста, у невидимих будинках мерехтіли веселі вогники (*О. Копиленко*). 16. Од нього не сховаєш нічого, він вчитель (*Ю. Яновський*). 17. Не посадив жодного дерева за своє життя — плати за чисте повітря (*О. Довженко*). 18. Раптом страшно зойкнула, заверещали всі гальма, авто спинилось на повному ходу (*О. Копиленко*). 19. Пам'ятаю: тривожні оселі, темні вежі на фоні заграв (*В. Сосюра*). 20. Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме (*Остап Вишня*).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бевзенко С.П. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. — К. : Вища шк., 2005. — 270 с.

2. Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К.Г. Городенська. — Київ — Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.

3. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С.І. Дорошенко. — К., 1980.

4. Загнітко А.П. Український синтаксис : Теоретично-прикладний аспект / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2009. — 150 с.

5. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. — К. : Радянська шк., 1951. — Т. 2. — 407 с.

6. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посіб. / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К., 1994. — 670 с.

7. Сучасна українська літературна мова / Керівник авт. колективу О.Д. Пономарів. — К., 1997.

8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. — К. : Академія, 2004.

Додаткова

9. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К., 1993. — 368 с.

10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. — К., 1982.

11. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. — К., 1983.

12. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. — Чернівці, 1999.

13. Гуйванюк Н.В., Кардащук О.В., Кульбабська О.В. Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці / Н.В. Гуйванюк, О.В. Кардащук, О.В. Кульбабська. — Чернівці, 2003.

14. Гуйванюк Н.В., Кульбабська О.В. Складні ускладнені речення: Теоретично-практичний блок. Рекоменд. Міносвіти і науки України як навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н.В. Гуйванюк, О.В. Кульбабська. — Чернівці : Рута, 2003.

15. Дудик, П.С. Синтаксис української мови : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П.С. Дудик, Л.В. Прокопчук. — К. : Академія, 2010. — 384 с. — (Альма-матер).

16. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : монографія / Загнітко А.П. — Донецьк, 2001.

17. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) / А.П. Загнітко. — К. : ІЗМН, 1996. — Ч. 2. — 240 с.

18. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. / Н.Л. Іваницька. — К. : Вища шк., 1986.

19. Іваницька Н.Л. Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу / Н.Л. Іваницька. — К. : Вища шк., 1989.

20. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О. Кадомцева. — К. : Вища шк., 1985.

21. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови / М.У. Каранська. — К. : Либідь, 1995.

22. Кващук А. Структурно-семантичні типи речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук / Кващук А.Г. / Станіславський держ. пед. ін-т., 1959. — 268 с.

23. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б.М. Кулик. — К., 1965.

24. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук / Спільник Т.М. — Харків, 2004. — 178 с.

25. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. — К., 1994.

26. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис /за заг. ред. І.К. Білодіда. — К., 1972.

27. Ткач О.В. Складнопідрядні речення з корелятами якісно-кількісної семантики в сучасній українській мові: автореф. ... канд. філол. наук / Ткач О.В. — Харків, 2000. — 18 с.

28. Ткаченко Є.М. Українська мова. Пунктуація: правила, вправи, диктанти : навч. посіб. — Харків : Консум, 2001.

29. Ткачук Т.П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук / Ткачук Т.П. — К., 2009. — 240 с.

30. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.

31. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: навч.-метод. посіб. / К.Ф. Шульжук. — К., 1989.

32. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові / К.Ф. Шульжук. — К., 1986.

33. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ясакова Н.Ю. — К., 2001. — 20 с.

34. Яцимірська М.Т. Сучасна українська мова: Пунктуація : навч. посіб. / М.Т. Яцимірська. — Львів : ЛНУ, 2002.

ЗМІСТ

Передмова 3

Вступ. **Синтаксис складного речення** 5

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ 7

1.1. Складне речення як одиниця синтаксису 7
1.1.1. Складне речення у порівнянні з простим 7
1.1.2. Специфіка предикативних одиниць складного речення 8
Тренувальні вправи 11
1.2. Синтаксичний зв'язок у системі складного речення 17
1.2.1. Типи синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складного речення 17
1.2.2. Кореляційний зв'язок між предикативними частинами складного речення 19
Тренувальні вправи 22
1.3. Засоби зв'язку між предикативними частинами в складному реченні 25
1.3.1. Типи засобів зв'язку між частинами складного речення 25
1.3.2. Сполучники та сполучні слова 26
Тренувальні вправи 29
1.4. Типи складного речення 34

II. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ 37

2.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками 38
Тренувальні вправи 40
2.2. Складносурядні речення із зіставними сполучниками 42
Тренувальні вправи 44
2.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками 46
Тренувальні вправи 47
2.4. Складносурядні речення з розділовими сполучниками 49
Тренувальні вправи 50

2.5. Складносурядні речення з градаційними сполучниками 51
Тренувальні вправи 53
2.6. Складносурядні речення з приєднувальними та приєднувально-пояснювальними сполучниками 55
Тренувальні вправи 56

III. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ 59

3.1. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури 60
3.1.1. Складнопідрядні означальні речення 61
Тренувальні вправи 64
3.1.2. Складнопідрядні з'ясувальні речення 67
Тренувальні вправи 69
3.2. Складнопідрядні речення розчленованої структури 73
3.2.1. Складнопідрядні речення з підрядним місця. Складнопідрядні просторово-ототожнені речення 73
Тренувальні вправи 74
3.2.2. Складнопідрядні речення з підрядним часу 76
Тренувальні вправи 79
3.2.3. Складнопідрядні речення з підрядним умови 82
Тренувальні вправи 83
3.2.4. Складнопідрядні речення з підрядним причини 85
Тренувальні вправи 86
3.2.5. Складнопідрядні речення з підрядним мети 88
Тренувальні вправи 89
3.2.6. Складнопідрядні речення з підрядним наслідку 90
Тренувальні вправи 91
3.2.7. Складнопідрядні речення з підрядним допусту 92
Тренувальні вправи 95
3.2.8. Складнопідрядні речення з підрядним ступеня, способу, міри виявлення дії 98
Тренувальні вправи 99
3.2.9. Складнопідрядні порівняльні речення 100
Тренувальні вправи 101
3.2.10. Складнопідрядні супровідні речення 102
Тренувальні вправи 103

IV. СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ 105
Тренувальні вправи 108

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 112

Навчальне видання

О.Ю. ГРИПАС

СИНТАКСИС СКДАДНОГО РЕЧЕННЯ. ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

Верстка підготовлена до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності,
директор видавництва *М.М. Прядко*

Головний редактор *Т.В. Карбовнича*
Редактор *Л.В. Потравка*
Дизайнер обкладинки *Т.В. Нестерова*
Технічний редактор *Т.М. Піхота*
Верстальник *В.І. Скрябіна*

Поліграфічна група: *А.А. Богадельна, Д.Я. Ярошенко,*
О.М. Дзень, Г.О. Бочарник, В.В. Василенко

Підписано до друку 16.10.2012 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 6,74. Обл.-вид.арк. 7,25. Наклад 120 пр. Зам. № 2-152.

Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК №4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й автора. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.